

1. Od poruch osobnosti k individuálním stylům

V návaznosti na taxonomie osobnosti v psychiatrických diagnostických manuálech (ICD-10 a DSM-IV) byly zavedeny typologické klasifikace, které se na rozdíl od běžných osobnostních testů neorientují v první řadě na psychometrická kritéria (např. kovariance rysů, faktorová homogenita), nýbrž na klasické klinické kategorie, zvláště na psychoanalytické interpretační modely (Millon, 1981). Příkladem toho je závislá porucha osobnosti, která odpovídá „orálnímu charakteru“ ve smyslu rané dětské fixace na pasivní, na ochranu zaměřený postoj. V současné době se však ve stále větší míře dosazují kritéria popisu chování pro určení typů, která již nepřejímají původní psychoanalytický diagnostický interpretační základ (srov. Wittchen, Saß, Zaudig & Koehler, 1991; DSM-IV; ICD-10).

Ačkoli uvedené manuály směřují ke kategoriálnímu typologickému ohraničení, v četných pracích se popsané „typy“ interpretují také dimenzionálně (rekapitulaci najdeme u Fiedlera, 1994). PSSI se opírá o předpoklad, že ke každé z klinických kategorií poruch existuje analogický osobnostní styl. Příslušná porucha skýtá zajímavou heuristickou výchozí základnu pro měření každého stylu: pomáhá identifikovat „jádro konstruktů“ odpovídající nepatologické osobnostní dimenzi. Tato výchozí základna pro konstrukci PSSI se opírá o předpoklad, že patologické vystupňování dává zvláště zřetelně vyniknout podstatným určujícím rysům určitého fenoménu. Klinické metody, jako strukturovaný klinický interview (Spitzer, Williams, Gibbon & First, 1990), a na to navazující dotazníky, nediferencují dostatečně také v okruhu nepatologických osobnostních stylů.

2. Od stylů k poruchám: diagnostické hranice dotazníků

Souhrnně lze také říci, že PSSI je sebeuposuzovací inventář sloužící k zachycení osobnostních stylů chápáných jako nepatologické varianty poruch osobnosti popsaných v DSM-IV (1994). *Diagnóza určité poruchy osobnosti však nemůže být nikdy stanovena na základě (extrémní) vyhraněnosti jednotlivého ukazatele, nýbrž pouze po zahrnutí dodatečných anamnestických kritérií* (srov. DSM IV).

Narůstající rozšiřování metod pro diagnostiku poruch osobnosti, jak je můžeme sledovat obzvláště v USA, zvyšuje riziko patologizace diagnostiky osobnosti. Podobně jako v minulosti byly ukvapeně patologizovány (Eysenck, 1967) zcela normální osobnostní rysy (například emocionalita, senzitivita) – leckdy již nekritickým užitím názvu škál (např. „neuroticismus“), existuje i dnes nebezpečí, že se zcela normální styly interpretují jako poruchy: vždyť každý pacient s ohraničenou psychickou poruchou (např. fobie, nutkavost, porucha příjmu potravy, závislost) nemusí trpět touto poruchou osobnosti. Dekonce i nadmíru vystupňované osobnostní rysy mohou odeznít po úspěšné terapii primárních symptomů. Podle DSM-IV nejsou splněna kritéria určité poruchy osobnosti, jestliže dojde k vyhranění osobnostních rysů pod vlivem zátěží a jestliže toto vyhranění zase odezní po zmírnění primárních symptomů (například počátek v raném dětství, chronická a nekontrolovaná fixace na rušivé symptomy v prakticky všech oblastech života atd.).

Přes zmíněné výhrady může PSSI poskytnout důležité ukazatele poruch osobnosti: jsou-li anamnesticky doložena kritéria poruchy osobnosti, pak extrémní vyhraněnost – dokumentovaná PSSI – indikuje specifický ráz poruchy a její začlenění do souvislosti jiných stylů a poruch. Tím však není užitečnost PSSI pro diagnostiku poruch osobnosti vyčerpána: užití inventáře, který diferencuje příslušné osobnostní rozdíly zvláště v okruhu nepatologických stylů, umožňuje zkoumat funkční základy, rizikové faktory a vývojové podmínky, snad i terapeuticky relevantní možnosti změn poruch osobnosti již u zdravých probandů.

Nehledě na uvedený klinický význam pro diagnostiku a analýzu poruch osobnosti, slouží PSSI zejména pro identifikaci individuálního stylu, typického

pro určitého jedince nebo k identifikaci stylů, v jejichž rámci se určitý jedinec může profilovat. Jak bude podrobněji rozvedeno v oddílu „Teoretický rámec“, spojujeme styly zachycené pomocí PSSI s charakteristickými emočními dispozicemi a upřednostňovanými formami kognitivního zpracování (například na reflexi založená versus impulzivní regulace chování, celostní versus elementární prožívání). Pomocí této teoretické interpretace, o jejíž empirické validizaci pojednáme v oddílu „Rozšířená konstruktová validita“, poskytuje PSSI důležité informace pro rozlišení mezi různými „systémovými konfiguracemi“, které může určitý jedinec použít podle požadavků té které situace (viz dále tab. 6).

V různých situacích mohou být prospěšné zcela odlišné styly nebo „systémové konfigurace“: při srdečném kontaktu s milovaným člověkem je celostně emocionální zpracovávání, které zahrnuje citlivost pro vlastní potřeby i pro potřeby druhého, jistě užitečnější než distančně analytické zpracování. Naproti tomu je pro vytvoření spontánního, přátelského (i když povrchního) kontaktu s relativně neznámou osobou prospěšnější příjemný nebo impulzivní („extravertovaný“) styl než takový styl, u něhož se obvykle nemůže spontánně projevit přátelsky otevřené chování, neboť předpokládá pozvolné narůstání důvěrného a trvalého vztahu (například u rezervovaného, sebekritického nebo loajálního stylu nebo u analogických poruch, jako u schizoidní, sebenejistě, případně závislé osobnosti).

Vytvoření nosného kladného vztahu se zdaří v různých životních oblastech (partnerství, terapie, výuka atd.) tím lépe, čím více mohou zúčastnění akceptovat osobnost druhého. Například rezervovaně analytický jedinec může osobní navázání kontaktu snadno chápat jako porušení distance a mnohé, co jiní lidé chápou intuitivně („citem“), pochopí teprve, až se mu to přiblíží jasným, logickým nebo konkrétně názorným způsobem. Sebekritický či oddaně loajální člověk (obzvláště někdo s poruchou osobnosti, která se projevuje sebenejistotou nebo závislostí) se může chovat přiměřeně svým potřebám, své identitě a svému tvořivému potenciálu teprve tehdy, až cítí, že je přijat, zatímco sebevědomě činnostně orientovaný člověk (obzvláště někdo s agresivně disociální nebo

Pouze pro studijní účely

někdo s histriónskou poruchou osobnosti) dospěje ke své vrcholné formě a k autonomii, teprve až je nějak vyprovokován (tedy například, když druzí vůči němu vystupují kriticky nebo se distancují).

Se zřetelem k těmto příkladům není v praxi u mnohých problémů natolik důležité, zda jde v konkrétním případě o chronickou poruchu nebo o preferovaný styl: v každém případě může pochopení způsobu zpracování, které u určitého jedince převažuje, podstatně usnadnit dorozumění s ním (srov. Schulz von Thun, 1989). Jako příklady je možné uvést vytvoření nosné terapeutické vazby, optimální motivaci pro terapii nebo učení, výběr a uspořádání cílů tréninku, terapie nebo jiných intervencí. Měření osobnostních dimenzí v normálním rozsahu interindividuálních rozdílů je proto užitečné také u pacientů s poruchami chování nebo prožívání („osa I-symptomů“ podle DSM-IV): podle toho, který styl převažuje, bude mít intervence o to příznivější prognózu, čím více bude kontakt s příslušným jedincem zvláště v první fázi terapie přizpůsoben jeho převládajícímu stylu („princip přizpůsobení“). V pokročilejší fázi terapie však může kompenzační strategie – která se zaměřuje na zeslabení nadměrně vyhraněných stylů zpracování, kognitivních schémat a emočních dispozic ve prospěch relativně slabě vyvinutých zdrojů („princip kompenzace“) – podporovat takovou formu osobnostního růstu, která povede také ke zmírnění primárních symptomů (Beck & Freeman, 1993).

S pokračujícím vývojem posuzovacích a sebesuzovacích nástrojů pro měření psychiatrických typů se opět oživil zájem o diagnostiku osobnosti se zřetelem k intervenci. Bez ohledu na to, která specifická symptomatika (osa I) je v popředí terapie, může zřetel k osobnosti pacienta rozhodujícím způsobem zlepšit výsledek tréninku nebo terapie: vytvoření nosné terapeutické vazby, náležité motivace pro terapii, ale rovněž výběr, uspořádání a časové vyladění cílů a výstavby terapie může výrazně podporovat zřetel k osobnosti pacienta (jak uvádí například Beck & Freeman, 1990/1993; Fiedler, 1994; Hartung & Schulte, 1994). Analogické výsledky lze očekávat v nepatologické oblasti u různých forem tréninku a ve výuce.

Docílit kooperaci u pacienta, vyznačujícího se opatrností nebo dokonce paranoidními rysy, lze často teprve tím, že zdůvodníme každý krok postupu a dbáme se na maximální transparentci, zatímco u sebevědomého a činnostně orientovaného (nebo dokonce histriónského či disociálního) člověka může být radno vyhnout se pokusům o přímé ovlivňování, ale také předčasným konfrontacím s jeho slabostmi nebo bolestnými zážitky. Naopak u sebenejistých a závislých pacientů může předčasný apel na jejich vlastní iniciativu a odpovědnost snížit motivaci pro terapii, dokonce může vést k přerušení terapie ze strany pacientů, když je například jejich potřeba příliš silně frustrována terapeutovými „introjektivními“ návrhy, podněty a modely chování. Analogické příklady lze najít ve všech oblastech, kde má být u zdravých jedinců užita psychologická intervence (například tréninkový seminář nebo poradenský rozhovor).

3. Metodologické a teoretické základy PSSI

V tomto oddílu blíže objasňujeme body, v nichž se PSSI liší od faktorově analyticky vypracovaných osobnostních testů. V následujících kapitolách se jednotlivě objasňují následující kritéria pro konstrukci škál PSSI:

(1) *Fenoménová centrace* (nepatologické varianty poruch osobnosti).

(2) *Funkčně diagnostický kontext* (zakotvení v intervenčně orientovaném diagnostickém systému, směřujícímu k postupné dekompozici osobnostně relevantních dílčích funkcí).

(3) *Teoretické zakotvení* (orientace na funkčně analytickou teorii osobnosti).

3.1 Fenoménové centrování

Vývoj mnoha osobnostních testů se zakládá na empirické (ponejvíce faktorově analytické) agregační metodice: definuje se obsáhlý základní soubor položek, které v ideálním případě pokrývají pokud možno všechny osobnostně relevantní okruhy chování. Osobnostní dimenze se pak definují na základě empiricky zjištěného modelu souvislosti (Cattell, 1965; Eysenck, 1967; Fahrenberg, Hampel & Selg, 1989; McCrae & Costa, 1987; Tellegen, 1982). Tato metodická centrace ve vývoji testů znamenala pro psychologii osobnosti důležitý pokrok; podpořila odklon od jednostranných analytických přístupů a vytvořila základnu pro empirické zkoumání osobnosti.

Nicméně také v korelačně statistickém přístupu jsou některé jednostrannosti. Empiricky zjištělné korelace pozorovaných charakteristik nevedou automaticky k separaci funkčních systémů, na nichž se fenomény zakládají a které spojujeme s lidskou „osobností“: jestliže rysy chování jako srdečnost, podnikavost, humor, kladná emotivita a impulzivnost vysoce korelují a jsou syceny jedním faktorem (například „extraverze“), nemůžeme automaticky vycházet z toho, že tyto osobnostní rysy nemusí být diferencovány z hlediska osobnostně teoretického a diagnostického. Funkční zvláštnosti těchto rysů jsou v praxi často zajímavější než na korelacích se zakládající komunalita.

Funkční disociace. Právě v jednotlivých případech, vyžadujících intervenci, mohou být funkční systémy, který jinak často kooperují (a proto korelují) disociovány. V neuropsychologii a v kognitivní vědě přibývá dokladů o takové disociaci funkčních systémů, které jsou mnohdy asociované v normálních případech. Na jednoduchém příkladu objasníme tuto důležitou okolnost: v každodenní praxi může člověk sdělit druhému telefonní číslo, které se naučil. Disociovatelnost explicitního a implicitního vědění se projeví pouze ve zvláštních situacích, například když někoho nenapadne telefonní číslo (chybějící explicitní vědění), ale s údivem zjišťuje, že je může navolit, jestliže čísla jednoduše vytuká (stávající implicitní vědění). V patologických případech, například u určitých mozkových lézí (například u lézí hippocampu), může být postižena explicitní paměť, aniž by utrpěla implicitní paměť. Teprve na základě experimentálně vytvořených speciálních podmínek, případně na základě výskytu takových podmínek u pacientů s mozkovými lézemi (Tulving, 1985; Schachter, 1987; Squire, 1992) bylo zjištěno, že v tomto případě jde o dva zcela odlišné pracující paměťové systémy. Vysoká korelace mezi těmito oběma paměťovými systémy, zjišťovaná v mnoha oblastech každodenního života, vyplývá z toho, že oba systémy u zdravých jedinců v mnohých situacích kooperují.

Analogicky k tomuto příkladu z neuropsychologie lze také pozorovat rozlišitelné, vysoce korelující osobnostní funkce (například impulzivní temperament, pozitivní emotivita, případně vysoká senzitivita systému odměn a popudů a družené, spíše intuitivní než analytické chování) v mnoha jednotlivých případech a ve zvláštních situacích, ale zejména v patologických případech: korelačně statisticky podložený konstrukt extraverze spočívá na agregaci (nebo „konfundování“) všech těchto a dalších rysů, i když jde eventuálně o zcela odlišné systémové funkce.

Korelačně statistická agregace všech těchto funkčních znaků do jednoho konstruktů („extraverze“) může ostatně být užitečná pro mnohé praktické účely: jestliže jde o popis často se vyskytujících znaků, nebo jde o predikci chování očekávaného u takového seskupení znaků v určitém vzorku osob, pak je takové shrnutí znaků se společnou variací dostatečné. Když však potřebujeme přesnější informace

o sporadických kombinacích znaků nebo o základních funkčních znacích (třeba pro cílenější trénink nebo terapii), pak je vhodnější funkčně analytická diagnostika osobnosti.

Podle teorie osobnosti, z níž PSSI vychází, spočívá každá porucha osobnosti na menším počtu asociovaných systémových funkcí nežli uvedené faktorově analytické osobnostní dimenze: u každé poruchy osobnosti je pravděpodobně v popředí extrémní vyhraněnost určité systémové funkce, například silně impulzivní temperament (globální „aktivace chování“) u poruch typu borderline, slabý impulzivní temperament u pasivně agresivních (negativistických) poruch, slabá kladná emotivita (pomalá aktivace systému odměn, případně senzitivity pro kladné podněty) u schizoidních poruch, silný sklon k analytickému myšlení u paranoidních poruch atd. Určitý faktor, jako extraverte, spojující styly nebo odpovídající poruchy na základě jejich korelací, konfunduje uvedené systémové funkce (například globální aktivaci, citlivost pro odměny, sociální motivaci).

Pro zkoumání funkční architektury osobnosti korelačně statistické souvislosti nestačí. Tuto okolnost nepopírají namnoze ani uživatelé faktorově analytických modelů: faktorovou analýzu lze chápat jako deskriptivní postup, který neposkytuje více ani méně než možnost dospět k empirickému modelu souvislostí. Empiricky doložené souvislosti mohou být užitečné pro praktické aplikace (například statistická predikce kritériálních proměnných v určitých populacích) a představují také určitou pobídku pro vývoj teorie: dobrá teorie musí být s to objasnit, jak dochází k pozorovaným souvislostem mezi různými proměnnými. V tomto smyslu také my užíváme faktorově analytických metod (srov. tab. 3). Posléze je třeba vyzvednout, že faktorová analýza může ovšem upozornit na dílčí aspekty toho, co nazýváme funkční architekturou osobnosti.

Konstrukční princip PSSI ponechává identitu existujících fenoménů, místo aby se konstruovaly abstrahované dimenze souvislostí. Praktická výhoda našeho měření osobnostních konstruktů, které odpovídají vyskytujícím se fenoménům, spočívá v tom, že se soustředujeme právě na ty osobnostně psychologické kategorie, jež jsou dobře známy z klinické praxe.

Tak byly shrnuty na základě vysokých korelací při faktorově analytickém zpracování například závislost, sebenejistota a pasivita (depresivita), zatímco se v klinické tradici se zpracovávají jako rozlišitelné fenomény, jejichž funkční rozdíly jsou přinejmenším tak relevantní a hodné zkoumání jako korelační komunalita. Samozřejmě je možné zkoumat funkční rozdíly mezi korelujícími fenomény pouze tehdy, jestliže je zachytíme odděleně, zejména pokud v určitých populacích poměrně vysoce korelují.

3.2 Funkčně diagnostický kontext

PSSI může být prvním krokem směřujícím k diagnostice osobnosti, která je diferencovanější, než to umožňují příliš globálně agregační, faktorově analytické systémy. Jestliže nám jde o další dekompozici jednotlivých funkcí, je třeba užít dodatečné postupy. Systém PSSI je součástí obsáhlého systému diagnostiky osobnosti, který je založen na postupném diferencování různých funkčních systémů osobnosti (*TOP = Trainings- oder Therapiebegleitende Osnabrücker Persönlichkeitsdiagnostik – Osnabrücká doprovodná diagnostika osobnosti v oblasti tréninku a terapie*). Tento diagnostický systém zahrnuje další metody, které sukcesivně zvyšují stupeň diferenciací dosažitelný pomocí PSSI.

Které funkční systémy je třeba diagnosticky rozlišit? Mnohé běžně užívané osobnostně psychologické testy měří, jak se zdá, podstatné emoční nebo motivační dispozice (Eysenck, 1967; Gray, 1987; Watson & Tellegen, 1985). Styly kognitivního zpracování, seberegulační funkce a mnohé jiné funkční charakteristiky mohou být sice spojeny se základními emočními dimenzemi, avšak nebývají ve většině osobnostních inventářů dostatečně diferencovány. Tato jednostrannost má pravděpodobně – kromě chybějící činnosti teoretické elaborace faktorově analyticky orientovaných teorií osobnosti – také zmíněné metodické důvody: když se osobnostní dimenze definují v prvé řadě na základě kovariujících rysů chování (faktorově analytický přístup), a když se rozmanitost chování popisuje pokud možno minimem základních dimenzí, právě pak by jednoduše mohly vystoupit do popředí ty faktory, které jsou společně nejrůznějšími rysům chování (například základní emoční dispozice).

Předčasná sumarizace faktorově „homogenních“ škál jakoby určitým způsobem předpokládala to, co má být zkoumáno: namísto empirického zkoumání, zda jsou vysoce korelující škály také genotypicky homogenní, tedy založené na společných zprostředkujících procesech, se při předčasné sumarizaci faktorově homogenních škál postupuje bez ověření tak, jako by genotypická homogenita byla již prokázána. Jak problematický je tento postup, ukázaly některé přístupy v psychologii osobnosti, které se pokoušely analyzovat funkční základy faktorově definovaných konstruktů (například neuroticismus) na více funkčních úrovních (včetně psychofyziologických parametrů): Přes četné zohledněné charakteristiky procesů nemohl být identifikován například jednoznačný funkční profil konstruktů jako extraverte nebo neuroticismus (Bartussek, 1984; Fahrenberg, 1987). Abychom mohli přezkoumat náš předpoklad, že konstrukty zachycené pomocí PSSI jsou zřetelnější než faktorově analytické konstrukty spojeny s jednoznačným funkčním profilem (tzn. se specifickou „systémovou konfigurací“), musí být tyto konstrukty zachyceny odděleně a použity dodatečné metody, jimiž lze měřit jednotlivé funkční složky.

Osnabrücká funkční diagnostika obsahuje kromě PSSI další nástroje, vyvinuté na základě četných experimentálních zkoumání, v nichž šlo o oddělení jednotlivých osobnostně psychologicky relevantních funkcí (souhrnně Kuhl & Beckmann, 1994a). Na podkladě těchto objektivních („nereaktivních“) metod byly sestaveny další dotazníky pro měření jednotlivých funkcí, u nichž jsou objektivní postupy příliš nákladné nebo jinak obtížné. K těmto metodám patří dotazník seberegulace (VCI = Volitional Components Inventory), multimotivační dotazník (MMF), projektivní multimotivační měření (PMM) a inventář volných stavů (VSI), který v průběhu terapie citlivě zachycuje a hodnotí změny ve všech funkčních oblastech, narušených u většiny psychických následků stresu nebo u poruch (osa I).

3.3 K osobnostně teoretickému kontextu PSSI

Jak bylo uvedeno, PSSI má kromě orientace na kategorie poruch v DSM-IV také teoretickou základnu, která má centrální význam při validizaci metody. Funkční podklady zachycených stylů se popisují v systémické teorii osobnosti (teorie interakcí systému osobnosti). Tato teorie popisuje každý osobnostní styl pomocí systémové konfigurace, která je charakterizována určitým vzorcem interakcí psychických makrosystémů (sekvenčně analytické myšlení, celostně integrativní citění, zvýšená vnímavost pro konflikty, intuitivní regulace chování, jakož i systémy odměn a trestů, i analogické kladné a záporné emoce). V poslední části manuálu se podrobněji pojednává o funkčních zvláštích základních duševních funkcí (myšlení, citění, pociťování a intuitivní regulace chování) a o závislosti těchto funkcí na převládající náladové atmosféře.

Modulační hypotézy teorie PSI. Pro srozumitelnost následujících kapitol je třeba předeslat již na tomto místě centrální předpoklad teorie PSI: tonické afekty a emoce oslabují podle teorie PSI vliv vyšších duševních funkcí (analytické myšlení a celostní citění) na regulaci cílesměrného chování a zvyšují působení elementárních funkcí usměrňujících chování (intuitivní regulace chování a zvýšená vnímavost pro konflikty).

Kladné emoce tlumí vliv analytického myšlení a zvyšují vliv intuitivního spontánního chování na volní regulaci cílesměrného jednání (1. modulační hypotéza), zatímco negativní emoce tlumí vliv koherentního citění na vědomé (sebe)prožívání a zesilují vliv elementárních, často protichůdných a konfliktních dílčích vjemů (2. modulační hypotéza).

Jak jsme již dříve uvedli, chápeme každou systémovou konfiguraci z hlediska využití při zvládání problémových situací, takže lidé se obvykle střídavě pohybují mezi různými systémovými konfiguracemi (mentálními stavy) podle situačních požadavků, například mezi určitou systémovou konfigurací, v níž je kladná emotivita utlumena a převažuje analytické myšlení („situační orientace“) nebo mezi stavem, kdy při kladné emotivitě dominuje v mentálním dění spontánní, intuitivní regulace chování („akční orientace“),

možná ve spojení s aktivací obsáhlého implicitního systému vědění, který udržuje v pohotovosti integrované (celostní) reprezentace („kognitivní mapy“) možných, i vzdálených významů, smysluplných souvislostí, přiměřených způsobů chování, vlastních potřeb a citů. Poslední uvedený systém je v dalším textu označen

jako cítění. Jak již bylo uvedeno, interpretujeme osobnostní styl jako dispoziční upřednostňování určité systémové konfigurace. Poruchy osobnosti mohou být chápány jako patologické fixace na některé z těchto systémových konfigurací.

4. Popis škál

V dalším textu budou objasněny styly měřené pomocí jednotlivých škál. Jestliže je určitá škála odvozena přímo z diagnostických kritérií DSM-III-R, případně DSM-IV, uvádíme v závorkách odpovídající označení.

Tabulka 1 poskytuje přehled jednotlivých stylů, názvy odpovídajících poruch a u každé z nich jednu typickou dotazníkovou položku.

Tabulka 1:
Seznam individuálních stylů, zachycených pomocí PSSI, odpovídající jednostrannosti a poruchy osobnosti, jakož i ukázková položka příslušné škály

Styl	Jednostrannost	Porucha	Ukázka položky
sebejistý	bezohledný	disociální	„Když se lidé postaví proti mně, dovedu je vyřadit“
nedůvěřivý	svéhlavý	paranoidní	„Je mnoho upřímných a otevřených lidí“ (opačný pól)
rezervovaný	chladný	schizoidní	„Zachovávám si odstup vůči druhým lidem“
sebekritický	pochybovačný	sebenejistý	„Kritika se mně dotýká více než druhých“
pečlivý	přesný / perfekcionista	nutkavý	„Stálost a pevné zásady určují můj život“
intuitivní	mýtický	schizotypní	„Věřím na přenos myšlenek“
optimistický	příkrášlující	rapsodický	„Kamkoli přijdu, šířím dobrou náladu“
ctížádostivý	sebestředný	narcistický	„Láká mě myšlenka být slavnou osobností“
kritický	umíněný / zatrpklý	negativistický	„V životě mě často provázela smůla“
loajální	příchylný	závislý	„Potřebuji mnoho projevů lásky a přijetí“
impulzivní	vtřkavý	borderline	„Mé city se mění často náhle a impulzivně“
příjemný	předvádějící se	histrionický	„Na druhé pohlaví působím obzvláště přitažlivě“
klidný	utlumený	depresivní	„Cítím se často skleslý a slabý“
ochotný	obětavý	obětující se	„Zabývám se více starostmi druhých než vlastními potřebami“

4.1 Sebejistý, sebeprosazující styl a disociální porucha osobnosti (301.70)

K hlavním rysům stylu zachyceného touto škálou patří sebejisté – případně (v patologickém vystupňování) bezohledné – prosazování vlastních cílů, sebejisté (případně zraňující a ponižující) chování vůči druhým. Disociální porucha se vyznačuje nezodpovědným, bezohledným a asociálním chováním, jakož i chybějícími pocity viny při porušování norem. Tito jedinci nejsou s to předvídavě plánovat. Nedovedou se přizpůsobovat právním normám společnosti.

4.2 Nedůvěřivý styl a paranoidní porucha osobnosti (301.00)

Položky této škály zachycují osobnostní styl vyznačující se tím, že prožívá velmi výrazně vlastní záměry a snaží se dopátrat záměrů druhých a ohradit se proti nim. Jedinci s tímto osobnostním stylem se jen váhavě svěřují druhým lidem a pochybují o loajalitě druhých, v patologickém vystupňování pochybují často bezdůvodně o loajalitě přátel a spolupracovníků. Paranoidní jedinci mají pocit, že jsou druhými využíváni a znevýhodněni, chovají dlouho zášť vůči druhým nebo nedovedou odpustit. Jednání druhých lidí interpretují jako záměrně ponižující, znehodnocující nebo ohrožující.

4.3 Rezervovaný styl a schizoidní porucha osobnosti (301.20)

K hlavním rysům osobnostního stylu, zachyceného pomocí této škály, patří omezená intenzita prožívání a výrazů emocí, střízlivá věcnost, jakož i lhostejnost vůči sociálním vztahům. Jedinci s tímto osobnostním stylem si přednostně vyhledávají činnosti, které mohou vykonávat sami. V patologickém vystupňování nemají užší a důvěrné přátele a jsou lhostejní vůči chvále nebo kritice.

4.4 Sebenejistý styl a úzkostná („vyhýbavá“) porucha osobnosti (301.82)

Jedinci s tímto osobnostním stylem jsou zvýšeně vnímaví pro kritiku a ve společnosti se chovají zdrženlivě, neboť se nepovažují „za tak důležité“. Mají vyhraněnou schopnost zpochybňovat a revidovat vlastní očekávání, hodnocení, ba i komplexní model svého prostředí, jakmile se objeví protichůdné informace. V patologickém vyhocení může tento sebekritický postoj jedince vyústit do obavy, aby před druhými neřekl něco nevhodného nebo hloupého. Sebenejistý styl se vyznačuje obavami z negativního hodnocení, plachostí a stísněností. Sebenejistí lidé navazují kontakty pouze tehdy, když mají zato, že jsou akceptováni. Projevují často rozpaky – například zrudnutím – a vyhýbají se profesním činnostem s větší společenskou náročností.

4.5 Pečlivý styl a nutková porucha osobnosti (301.40)

Tento styl se vyznačuje důkladností a přesností při provádění vlastních činností. Odpovídající porucha osobnosti je vyjádřena perfekcionismem a strnulostí. Tito jedinci se vyznačují například neúměrnou svědomitostí a nemohou uskutečnit své záměry pro nadměrně přísné vlastní normy nebo cílové představy. Příliš se zabývají detaily, pravidly, pořádkem a čistotou. Práci kladou často nad zábavu, případně nad mezilidské kontakty.

4.6 Intuitivní styl a schizotypní porucha osobnosti (301.22)

Hlavním rysem tohoto osobnostního stylu je zvláštní senzitivita pro vytušení jevů a možností jednání, k nimž nelze dospět logickým myšlením ani na základě intuitivní zkušenosti. Mnoho zkušeností, předmětů a osob nabývá emocionálního významu, daleko přesahujícího jejich racionálně zdůvodnitelný obsah. Jedinci s patologickým vystupňováním tohoto stylu často věří neobvyklým jevům, jako je například jasnovidectví, telepatie nebo „šestý smysl“. Tito jedinci působí svým chováním a vnějším zjevem často zvláštně nebo excentricky. V sociálních situacích jsou krajně úzkostliví.

4.7 Optimistický styl a rapsodická porucha osobnosti

Tento styl, který se podobá příjemnému až histriónskému typu, se vyznačuje ponejvíce kladným životním postojem. Také na negativních zážitcích snadno nalézá něco dobrého. V patologickém vystupňování může tento postoj vést k chronickému entusiasmu a k neschopnosti vnímat negativní stránky v sebeprožívání i v prožívání druhých, a k neschopnosti podrobně se zabývat zdroji konfliktů a problémů. Tento styl není uveden v DSM-III-R nebo DSM-IV, ale mohl by se překrývat s histriónským typem, jehož sebereprezentační a atraktivní složky se však neřadí k rapsodickému typu.

4.8 Ctižádostivý styl a narcistická porucha osobnosti (301.81)

Položky této škály zachycují osobnostní styl, který se vyznačuje vyhraněným smyslem pro vše zvláštní. Tento postoj se manifestuje například zvláštní výkonnou orientací, podivným oblečením, elitářským uměleckým prožíváním, „alternativními“ způsoby života nebo obzvláštní vytríbeností v společenském styku a vystupováním, jímž se dává najevo společenský status. Odpovídající porucha osobnosti se vyznačuje běžným modelem, který zahrnuje prožívanou velkolepost ve fantazii nebo v chování, nedostatek vcítění a zvýšenou citlivost vůči posuzování druhými. Narcistické

osobnosti jsou přehnanou měrou přesvědčeny o vlastní důležitosti. Zveličují své schopnosti a očekávají, že oni – jako „něco zvláštního“ – dosáhnou uznání také bez zvláštních výkonů. Ve své fantazii se zabývají bezmeznými úspěchy. Na kritiku reagují vztekem, studem nebo prožívaným pokořením.

4.9 Kritický styl a pasivně agresivní, případně negativistická porucha osobnosti (301.84 podle DSM-III-R)

Tento styl se vyznačuje klidným až flegmatickým temperamentem. Práh pro aktivaci pohybů a pro detekci podnětů v různých smyslových modalitách je zvýšený, takže vzniká dojem lhostejnosti vůči událostem vnějšího světa. V odpovídající poruše osobnosti se tato lhostejnost projevuje jako všeobecná pasivita, dokonce i v takových situacích, v nichž se obvykle očekává aktivita (například při pokynech nadřízených). Pasivní chování se spojuje s kritickým postojem, který zahrnuje „zdravou“ skepsi vůči podnětům přicházejícím od druhých. Hlavními rysy odpovídající poruchy jsou pasivní odpor vůči výkonovým požadavkům v sociální a profesní oblasti a nepodložený předpoklad těchto jedinců, že jsou nepochopeni, že se s nimi zachází nespravedlivě a že jsou vázáni nadměrnými povinnostmi. Tito jedinci vyjadřují svůj odpor nepřímo: taktikou odkladů, otálení a „zapomínání“. Tato porucha, popsaná v DSM-III-R jako „pasivně agresivní“, není dosud definitivně zařazena do DSM-IV, nicméně se uvádí jako porucha, která by měla být zkoumána s rozšířením na „negativistické“ symptomy, jako je negativní chápání dobře míněných rad, přesvědčení, že druhým se daří vesměs lépe atd.

4.10 Loajální styl a porucha osobnosti vyznačující se závislostí (301.60)

Osobnostní styl zachycený touto škálou se vyznačuje loajálním chováním k druhým lidem, které zahrnuje ochotu vzdát se vlastních přání, jestliže kolidují se zájmy důležitých blízkých osob. Ve vystupňované formě může tento styl vyústit do závislého nebo podřizujícího se chování s neschopností dospět k vlastním rozhodnutím nebo je uskutečnit. Závislí jedinci mívají obvykle obavy, že budou opuštěni. Přebírají i takové

činnosti, které jsou jim nepříjemné, pokud tím mohou získat přízeň druhých. Nadměrná závislost na druhých ztěžuje jakoukoli vlastní iniciativu a činnost.

4.11 Impulzivní styl a porucha osobnosti typu borderline (301.83)

Osobnostní styl zachycený touto škálou se vyznačuje relativně intenzivní emotivitou, která se projevuje schopností spontánně se nadchnout pro kladné vjemy a impulzivním odmítáním věcí nebo osob, spojených s negativními vlastnostmi. Impulzivní jedinci nejsou ulpívající: dokonce i silné negativní reakce vůči někomu mohou být v krátkém čase zapomenuty. V patologickém vystupňování nabývá impulzivnost rysy poruch osobnosti typu borderline: instabilita sebeobrazu (identity), instabilita nálad, jakož i mezilidských vztahů jsou některé z nápadných symptomů.

4.12 Příjemný styl a histriónská porucha osobnosti (301.50)

Příjemný styl se vyznačuje hřejivými projevy chování vůči druhým lidem, spíše intuitivně impulzivními projevy než analytickým myšlením a cílsměrným plánováním (impresionistický styl). K hlavním rysům histriónské poruchy osobnosti, jako vystupňování tohoto stylu, patří přehnaná, společensky orientovaná emotivita a nadměrná touha být středem pozornosti. Jedinci s touto poruchou osobnosti vyžadují stálé uznání a chválu. Necítí se dobře, když se jim nevěnuje pozornost, chovají se přehnaně atraktivně, případně svůdně a vyjadřují se velmi vágně.

4.13 Pasivní (klidný) styl a depresivní porucha osobnosti

K hlavním rysům osobnostního stylu zachyceného touto škálou patří spíše pasivní základní rozpoložení, prohloubené prožívání citů vlastních i cizích, utlumené prožívání kladných podnětů a spíše kontemplativní než pragmatický základní postoj. Tento styl se vyznačuje se častou skleslostí, pocity vlastní méněcennosti a nedostačitosti, jakož i pesimistickou základní orientací. Jedinci tohoto osobnostního stylu jsou velmi

sebekritičtí, trpí často pocity viny a nejsou s to otevírat se kladným emocím. Depresivní porucha osobnosti není zahrnuta na ose II v DSM-III-R. Patří však rovněž k poruchám původně navrženým pro DSM-IV.

4.14 Altruistický styl a porucha osobnosti vyznačující se sebeobětováním

Položky této škály zachycují osobnostní styl, který není zahrnut v DSM-IV; vyznačuje se ochotou pomoci, empatií a sociální angažovaností. V patologické vyhraněnosti vyvstává nadměrné sebeobětování, chronické podřazování vlastních potřeb potřebám druhých a neschopnost těžit se z příjemných zkušeností. Jedinci s tímto osobnostním stylem chápou potřeby druhých zásadně jako důležitější nežli vlastní a nejsou schopni uspokojovat své vlastní potřeby. Porucha projevující se sebeobětováním není zahrnuta v DSM-III, byla však původně navržena k začlenění do DSM-IV.

5. Provedení a vyhodnocení testu

5.1 Administrace

K testovému kompletu PSSI patří dotazník, příručka, skórovací šablona a záznamový list profilů PSSI. K provedení testu se použije pouze dotazník. Test lze zadat bez ústních pokynů. Předpokládá se, že proband pracuje samostatně. PSSI lze předložit nejen jednotlivé osobě, ale také celé skupině.

5.2 Testová instrukce

V tomto dotazníku najdete 140 výpovědí. Posuďte, prosím, nakolik uvedená výpověď souhlasí (nakolik Vás vystihuje nebo nakolik vyjadřuje Váš názor) a označte svou odpověď přeškrtnutím (křížkem) zvoleného čísla na připojené škále: 0 = určitě ne, 1 = spíše ne, 2 = spíše ano, 3 = určitě ano. Jednotlivé výpovědi nelze posuzovat ani jako správné ani jako nesprávné, a proto není možné dosáhnout dobrých nebo špatných výsledků. Pracujete, prosím, pozorně a po vyplnění zkontrolujte, zda jste posoudil/a každou výpověď. Jestliže se rozhodnete svou odpověď změnit, označte nově zvolené číslo opět křížkem a navíc je výrazně podtrhněte. Předtím než začnete odpovídat, vyplňte, prosím, údaje v záhlaví této strany.

5.3 Vyhodnocení testu

Hrubý skór PSSI tvoří součet bodů pro každou ze 14 škál, z nichž každou reprezentuje 10 položek. Odpověď se v každé položce skóruje 0 – 3 body:

- určitě ne = 0 bodů
- spíše ne = 1 bod
- spíše ano = 2 body
- určitě ano = 3 body

Všechny položky označené ve skórovacích šablonách PSSI písmenem P (změna polarity) a výraznou tečkou •, je třeba přepólovat (přepólovaná položková hodnota se rovná 3 minus hodnota nepřepólované položky). Z toho pak vyplývají následující hodnoty:

- určitě ne = 3 body
- spíše ne = 2 body
- spíše ano = 1 bod
- určitě ano = 0 bodů

5.4 Vytvoření profilu PSSI

Pro vytvoření profilu PSSI zvolíme tento postup:

- (1) Pomocí vyhodnocovací šablony vypočteme hrubé skóry pro každou škálu;
- (2) Zaznamenejme vypočtené skóry do příslušné kolonky profilového archu PSSI. Percentily a T skóry, odpovídající příslušnému hrubému skóru, zjistíme v tabulkách norem (příloha II). Je třeba přihlížet k tomu, že tabulky norem jsou vypracovány odděleně pro muže a ženy ve dvou věkových pásmech. V každé tabulce jsou tři sloupce: hrubé skóry jednotlivých škál PSSI, odpovídající percentily a k tomu příslušný T skór (průměr = 50, standardní odchylka = 10).
- (3) Zaznamenejme příslušné percentily a T skóry do odpovídající kolonky profilového archu PSSI.
- (4) Přeneseme T skóry do grafiky profilového archu PSSI tak, že zakreslíme kroužek na odpovídajících místech škálových T skórů. Pak spojíme tyto kroužky protaženou linií, čímž vznikne vertikálně orientovaný profil PSSI.

5.5 Interpretace profilů PSSI

Interpretace jednotlivých profilů PSSI bude tím komplexnější, čím více budeme přihlížet k teoretickým základům a k empirickým výsledkům, o nichž pojednáváme v dalších kapitolách. Údaje o funkčních profilech a vývojových podmínkách, uvedené v přílohách, mohou rovněž přispět k doplnění profilů PSSI. Zásadně je třeba přihlížet k tomu, že extrémně vysoké hodnoty na určité škále (například T-skór >70) sice zvyšují podezření na poruchu osobnosti, v žádném případě však nestačí pro stanovení takové diagnózy. Rovněž extrémně nízké hodnoty jsou při interpretaci zajímavé: tak může například extrémně nízká hodnota na škále „sebejistý-disociální“ svědčit o deficitu sebezprosazování, extrémně nízká hodnota na dimenzi „nedůvěřivý-paranoidní“ může naznačovat nadměrnou důvěřivost.

Jestliže v modelu STAR (obr. 1) stojí naproti sobě relativně vysoké hodnoty (například *rezervovaný* a *příjemný*), je nasnadě předpokládat instabilní strukturu osobnosti, která kolísá mezi příslušnými póly. Taková struktura se mohla vytvořit třeba jako důsledek

protichůdných vývojových podmínek v různých fázích dětství (například časný kontakt s emočně chladnou matkou a pozdější výchova jinou pečující osobou, která se chovala velmi nebo dokonce nadměrně srdečně a příjemně).

6. Konstrukce škál, vnitřní konzistence a validita

Při konstrukci škál jsme se v podstatě orientovali na deskriptivní kritéria poruch osobnosti uvedená v DSM-III-R a ICD-10. Upustili jsme od úplného vyvážení formátu odpovědí (ano – ne) pomocí přeplování, neboť z předvýzkumu vyplynulo, že požadované negace způsobovaly silnou ztrátu reliability. Tendenci k jednostranným odpovědím se čelí tím, že PSSI obsahuje směs kladně a záporně konotovaných škál. Snažili jsme se najít pro každou škálu nejméně tolik kladně konotovaných položek jako položek, které odrážejí spíše negativní konotace odpovídajících kategorií poruch. Tak mělo být pro každou dimenzi dosaženo dobré diferencování v rámci širokého spektra od normálních projevů až po patologické intenzity. Položky byly podle našeho konstrukčního principu

vypracovány tak, aby odpovídaly příslušnému popisovanému fenotypu, nikoli seskupení existujících korelací mezi položkami různých škál.

Na druhé straně pak byl v 8 následných vývojových verzích proveden výběr položek pro každou škálu podle klasických kritérií konzistence (selektivita, vnitřní konzistence). Vcelku bylo formulováno 400 položek pro zachycení 14 dimenzí. Rozšíření na 140 položek v 9. verzi PSSI je výsledkem osmi zkoumání, každé s počtem 100 – 300 probandů. Za indikátor spolehlivosti měření byla běžně brána vnitřní konzistence jednotlivých škál. Hodnoty vesměs kolem 0,80 Cronbachova standardizovaného koeficientu alfa jsou velmi uspokojivé.

Tabulka 2:

Soupis individuálních stylů zachycených pomocí PSSI, odpovídající poruchy osobnosti, vnitřní konzistence (Cronbachovo alfa) a předpokládaná celková reliabilita jednotlivých škál odhadovaná metodou půlení („split-half“), vypočteno Spearmanovým-Brownovým vzorcem¹ (N = 712).

Styl	Porucha	Zkratka	Cronbachovo alfa	Očekávaná celková reliabilita ¹
sebejistý	disociální ²	DS	0,86	0,86
nedůvěřivý	paranoidní	PN	0,79	0,75
rezervovaný	schizoidní	SZ	0,81	0,79
sebekritický	sebenejistý	SN	0,79	0,82
pečlivý	nutkavý	NT	0,84	0,81
intuitivní	schizotypní	ST	0,85	0,89
optimistický	rapsodický	RP	0,84	0,85
ctižádostivý	narcistický	NR	0,76	0,77
kritický	negativistický	NG	0,75	0,77
loajální	závislý	ZS	0,83	0,82
impulzivní	borderline	BL	0,85	0,87
příjemný	histrionický	HI	0,84	0,86
klidný	depresivní	DP	0,81	0,85
ochotný	obětující se	OB	0,80	0,79

¹ Reliabilita odhadovaná metodou půlení = korelace mezi 5 sudými a 5 lichými položkami příslušné škály podle Spearmanovy-Brownovy formule:

$$\text{očekávaná celková reliabilita} = \frac{2 \times \text{split-half reliabilita}}{1 + \text{split-half reliabilita}}$$

² Kurzivou jsou vyznačeny konstrukty, jimž se v teorii PSI připisuje vysoce nebo nízkou vyjádřenou komponentu impulzivity.

V tabulce 3 uvádíme výsledky faktorové analýzy, při níž byly extrahovány 4 faktory s eigenvalue > 1 (analýza hlavních komponent s navazující rotací Varimax). Jak jsme již naznačili v úvodu, považujeme faktorovou analýzu pouze za podmíněně vhodnou metodu pro separaci základních funkčních dimenzí a nikoli za způsobnou pro definování fenoménově věrných škál. Při tomto omezení jí však neupíráme popisnou užitečnost pro odrytí strukturních souvislostí,

což však vybízí k teoretické interpretaci. Na první pohled se zdá, že faktor 1 sjednocuje „orálně depresogenní“ škály (závislý, borderline, depresivní, negativistický, sebejistý, obětující se, případně odpovídající styly), faktor 2 charakterizují kladné na kontakt orientované styly, zatímco faktor 3 lze popsat pojmy autonomie a sebeprosazování. Faktorem 4 je doložena korelační samostatnost pečlivého stylu, případně nutkavé osobnosti.

Tabulka 3:
Faktorové zátěže při ortogonální rotaci Varimax u 14 škál PSSI-9 (N = 712)

Styl – porucha	Zkratka	F1	F2	F3	F4	Komunalita
loajální	ZS	0,79				0,70
impulzivní	BL	0,82				0,82
klidný	DP	0,79				0,82
kritický	NG	0,59		0,64		0,76
sebekritický	SN	0,80				0,74
ochotný	OB	0,67				0,68
příjemný	HI		0,85			0,77
optimistický	RP		0,84			0,75
rezervovaný	SZ		-0,60			0,67
intuitivní	ST		0,57			0,42
ctižádnostivý	NR		0,52	0,51		0,58
sebejistý	DS			0,75		0,78
nedůvěřivý	PN			0,63		0,56
pečlivý	NT				0,92	0,86
EIGENVALUE		4,54	2,80	1,51	1,06	

Poznámka: Uvedeny jsou všechny faktorové zátěže vyšší než 0,45

Funkčně analytické začlenění škál, uvedené v oddíle 7 „Teoretický rámec: teorie PSI“, umožní hlubší interpretaci této faktorové struktury. Již nyní lze předpokladem modelu STAR (obr. 1 a tab. 6), protože styly sycené faktorem 1 (tab. 3) se spojují s tlumenou kladnou a/nebo se zvýšenou zápornou emotivitou. Faktor 2 zahrnuje škály, které podle zařazení v modelu STAR vykazují vysoké versus nízké vyjádření na dimenzi „nepodmíněná kladná emotivita“ („emoční vřelost“). Vzhledem k tomu, že zařazení škál pro intuitivní

(schizotypní) a ctižádnostivý (narcistický) styl na této dimenzi působí přímo kontraintuitivně, skýtá sycení těchto škál na faktoru „srdečnosti“ pozoruhodné potvrzení teoretických předpokladů: všechny tyto škály jsou v modelu STAR spojeny se zvýšenou kladnou emotivitou. Podobně je tomu u škál tvořících faktor 3: podle modelu STAR je jim společná sestupná regulace záporné emotivity, jež vede podle 2. modulační hypotézy v teorii PSI k obzvlášť intenzivnímu vnímání a sebeuplatňování („autonomie“).

Pozoruhodné je rovněž zjištění, že škála narcismu vykazuje mírně vysoké sycení jak faktorem emoční vřelosti, tak faktorem sebeuplatnění (nízká negativní emotivita). To je zcela ve shodě s mezipozicí, kterou tento typ zaujímá v modelu STAR. Podobně to platí také pro dvojné přiřazení kriticko-negativistického typu (faktory 1 a 3; srov. tab. 1). K tomu lze uvést, že faktorová analýza u vzorku 120 pacientů v průběhu psychoterapie poskytla velmi podobnou faktorovou strukturu; pouze škály „paranoidní“ a „schizoidní“ vykazovaly mírně zvýšené sycení (0,65 a 0,59) „depresoidním“ faktorem 1. Odpadl faktor 4 (nutkavost). Je možné, že obě tyto škály měří v tomto neselektovaném výběru (deprese, úzkostné poruchy, poruchy přijímání potravy, nutkavé stavy ad.) z pacientů místního lékaře – neurologa sekundární formy nedůvěřivosti a sociální distance, které lze očekávat u jedinců s primárním stylem osobnosti typu klidný-depresivní (závislý, sebejistý, depresivní nebo borderline) jako důsledek primární symptomatiky.

Tabulka 4:
NEOFFI & PSSI. Korelace mezi osobnostními faktory „velké pětky“ (NEOFFI) a hodnotami PSSI-3 (N = 97)

Styl – porucha	Zkratka	Neuroticismus	Extraverze	Otevřenost	Snášenlivost	Svědomitost
nedůvěřivý	PN	0,27	-0,30		-0,31	
rezervovaný	SZ	0,20	-0,57		-0,44	
sebekritický	SN	0,67	-0,28			
pečlivý	NT					0,34
intuitivní	ST		0,21	0,29		
ctižádnostivý	NR				-0,23	
kritický	NG	0,27	-0,30		-0,21	-0,41
loajální	ZS	0,44				
impulzivní	BL	0,66	-0,28			-0,26
příjemný	HI		0,25			
klidný	DP	0,73	-0,36			-0,29

Poznámka: Jsou uvedeny korelace průkazné na 5% a 1% (tučně) hladině významnosti

6.1 Korelace s BIG 5 a s 16 P.F.

V tabulce 4 jsou uvedeny korelace dřívější verze PSSI s ukazateli pro dimenze modelu Big 5 (Costa & Widiger, 1994; McCrae & Costa, 1987). Je zajímavé, že neuroticismus vykazuje kromě očekávaných korelací se styly „senzitivními vůči trestům“ (sebekritický-SU, loajální-ZS, impulzivní-BL a klidný-DP) také nízké, avšak signifikantní korelace s dimenzemi nedůvěřivý-PN, kritický-NT, a rezervovaný-SZ. Toto zjištění hodnotíme jako indicii, že dimenze neuroticismus představuje relativně nespecifickou a značně heterogenní míru odchylky od „vyvážené“, případně „pozitivní“ osobnosti a – přinejmenším ve stávajícím vzorku – zahrnuje nízkou kladnou emotivitu spolu se zvýšenou zápornou emotivitou.

Dimenze extraverze vykazuje očekávanou vysokou hodnotu na dimenzi „rezervovaný-schizoidní“ (SZ), zatímco komplementární korelace se škálou „příjemný-histriónský“ (HI) je proti očekávání nižší. Domníváme se, že tato korelace bude vyšší u verze PSSI-9, neboť škály SZ a HI jsou syceny bipolárním faktorem (tab. 3), což se ve 3. verzi PSSI ještě

nemohlo projevit. Korelace mezi „otevřeností pro zkušenosti“ a stylem intuitivním až schizotypním (ST) je ve shodě s teoretickým začleněním tohoto stylu do systémové konfigurace, kterou popisujeme pomocí „snů“ a „fantazií“ (obr. 1). Snášenlivost je dimenzí, jejíž korelace se škálami PSSI jsou nasnadě, neboť vlivem zvýšené negativní emotivity jde o sklon ke

konformitě až k podřízenosti (viz níže: zvýšený sklon k introjekci a usměrnění zvnějška u stylů senzitivních vůči trestům). Posléze je korelace mezi faktorem „svědomitost“ a škálou „pečlivý-nutkavý“ v PSSI potvrzením předpokladu. Korelace se 16 hodnotami dotazníku 16 PF, uvedené v tabulce 5, doplňují začlenění škál PSSI do kontextu etablovaných osobnostních dimenzí.

Tabulka 5:
Korelace mezi hodnotami PSSI-2 a faktory 16 PF (F = faktor osobnosti; N = 95)

Styl – porucha	Zkr.	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7	F8	F9	F10	F11	F12	F13	F14	F15	F16
nedůvěřivý	PN			0,25													
rezervovaný	SZ								0,32		0,23						0,38
sebekritický	SN					-0,25											
pečlivý	NT														-0,23	-0,31	
intuitivní	ST													-0,24			
ctižádostivý	NR	-0,32				-0,28				-0,34	-0,27				-0,23		-0,24
kritický	NG			0,29		-0,24		0,40	0,23	-0,31			-0,40				
loajální	ZS									-0,24			-0,46				-0,27
impulzivní	BL	-0,25		0,27		-0,37				-0,25			-0,45			0,24	-0,35
příjemný	HI			0,29		-0,43	-0,27				0,29	-0,36		-0,23	0,25	-0,45	
klidný	DP			0,23		-0,23		0,27		-0,26			-0,47				

Poznámka: Jsou uvedeny korelace průkazné na 5% a 1% (tučně) hladině významnosti

Legenda:

F1 = věcná orientace	F5 = uvážlivost	F9 = důvěřivost	F13 = potřeba jistoty
F2 = konkrétní myšlení	F6 = flexibilita	F10 = pragmatismus	F14 = vázanost na skupinu
F3 = emoční narušitelnost	F7 = rezervovanost	F11 = nezaujatost	F15 = spontánnost
F4 = sociální přizpůsobivost	F8 = robustnost	F12 = sebedůvěra	F16 = vnitřní klid

Další zkratky: viz tab. 2

7. Teoretický rámec: teorie PSSI

V tomto úseku se podrobně pojednává o teoretických základech stylů a poruch popsáných v předchozí kapitole. Teorie PSI (obr. 2) spojuje různé styly a poruchy se specifickými interakčními modely kognitivních a motivačních systémů (Kuhl, 1995). Model STAR (obr. 1) ilustruje „projekce“ stylů a poruch na obou základních motivačních dimenzích, tzn. na relativním zvýraznění sebeaktivity odměňujících a trestajících afektů, případně odpovídajících kladných a záporných emocí.

Již zmíněné modulační předpoklady umožňují odvodit z vyhraněnosti obou emočních systémů, charakteristických pro určitého jedince, typickou konfiguraci jeho kognitivních makrosystémů (myšlení, cítění a intuitivní regulace chování): kladné afekty a nálady (například u přívětivého až histriónského stylu) tlumí sekvenčně analytické myšlení a navozují intuitivní usměrnění chování, zatímco záporné afekty (například u poruchy vyznačující se sebenejistotou a závislostí) tlumí celostní cítění a navozují vnímání nesrovnalostí a konfliktů.

Modulační předpoklady umožňují ve spojení s empiricky ověřitelnými hypotézami o charakteristické vyhraněnosti senzitivity pro kladné a záporné emoce popsat konfiguraci kognitivních makrosystémů asociovaných s každým jednotlivým stylem (tab. 6): při silné vyhraněné senzitivě pro kladné emoce, afekty (například u histriónské poruchy) je například intuitivní usměrnění chování dominantní, analytické myšlení je podřízenou funkcí, zatímco při vysoké senzitivě pro negativní emoce, resp. afekty (například u poruchy sebejistoty) je vnímavost konfliktů dominantní a podřízenou funkci má celostní prožívání. U středně vyhraněné senzitivity pro kladné afekty, emoce (například u pečlivého i sebevědomého stylu) se vytváří vyvážená kooperace analytického myšlení a intuitivní regulace chování: cíle, zvolené pomocí analytického myšlení a plánování, se převedou do vhodných, intuitivně použitelných programů chování (tzn. že myšlení a intuitivní usměrňování chování pracují jako funkce efektivně kooperující v pozadí).

Projekce stylů a poruch na dvou základních emočních dimenzích není míněna redukcionisticky: také na mapě se sice ztrácí mnohé z komplexní skutečnosti, mapa se však nepopírá. Analogicky, rovněž v modelu STAR se nepřihlíží k mnohým funkčním

úrovním, jimiž se různé styly liší, aniž by se popírala jejich existence (například rozdíly jednotlivých stylů v potřebách a motivech, v pozornosti a vědomí, v autoregulaci, seberealizaci a v jiných funkčních systémech se nepopisují v modelu STAR, nýbrž v teorii PSI).

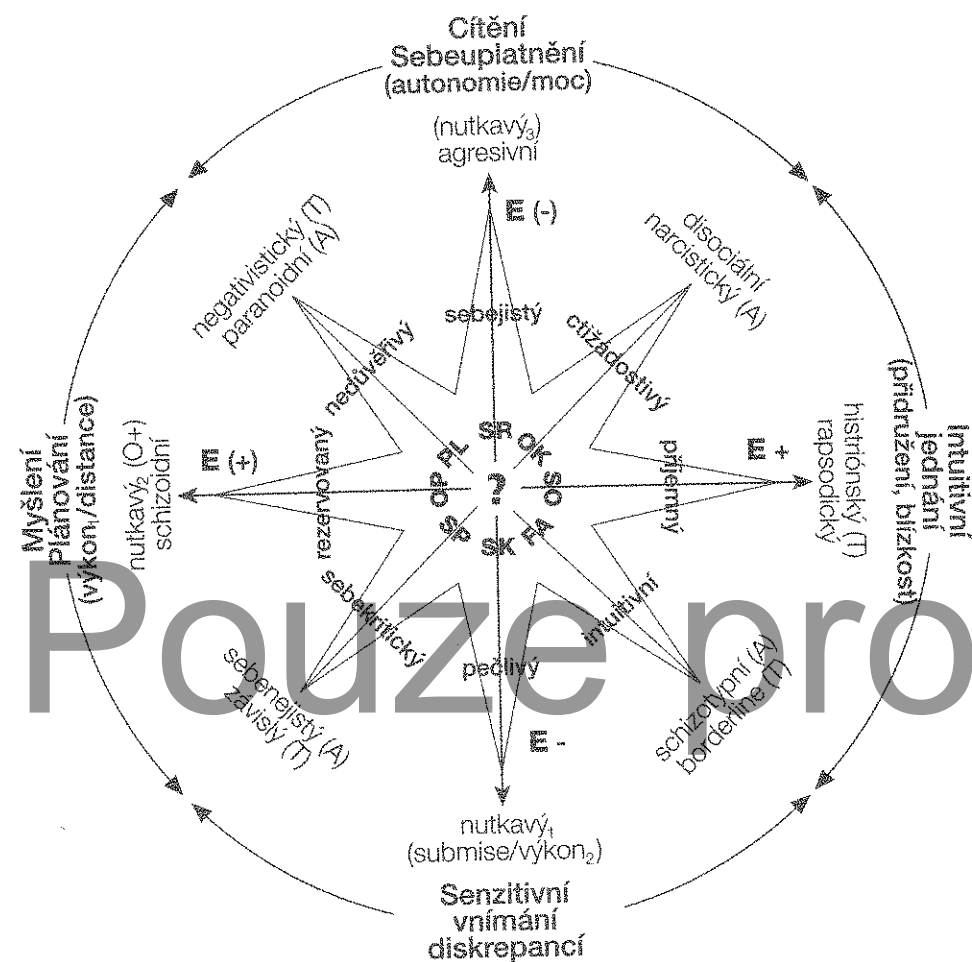
Pojem STAR je odvozen zprv z tvaru hvězdy, zadruhé z teorie PSI: ve středu hvězdy se může určitá osoba „pohybovat“ různými směry. Každý směr (cip hvězdy) odpovídá mentálnímu stavu, který se vyznačuje pro něho specifickým interakčním vzorcem (konfigurací) hlavních kognitivních funkcí: u zdrženlivého stylu převládá například funkce myšlení, zatímco impulzivní jednání je tlumeno (obojí kvůli nízké senzibilitě pro kladné emoce: obr. 1); funkce citů a vnímání působí u zdrženlivého stylu, případně u schizoidní poruchy vyvážené v pozadí, jak lze u tohoto typu očekávat na základě postulované střední senzitivity pro negativní emoce a tresty (obr. 1). Vyvážené společné působení obou těchto funkcí je na obr. 1 naznačeno střední pozicí zdrženlivého stylu na ose definované póly prožívání a vnímání.

Jestliže se jedinec pohybuje natrvalo v jedné z těchto systémových konfigurací, tzn. že tato konfigurace je pro něho slepou uličkou, pak se jeho akční možnosti omezují: je pro něho stále těžší změnit převládající systémovou konfiguraci, i když to daná situace vyžaduje (například, když se schizoidní jedinec nemůže odpoutat od analyticko-plánujícího myšlení ani v situacích, v nichž jde o emoční kontakt s blízkým člověkem). Jestliže se zúžení na určitou systémovou konfiguraci stane již v raném dětství stabilní, případně rigidní, může se vytvořit – jako chronická forma – porucha osobnosti. Hvězdicový model symbolizuje tuto interpretaci osobnostních poruch ve smyslu funkčního zúžení osobnosti.

Kromě tohoto hlediska hvězdicové symboliky, se akronym STAR odvozuje také přímo ze začátečních písmen anglických pojmů *Spatial* (prostorový), *Temporal* (časový), jakož i *Acceptance* a *Rejection*. Poslední dva uvedené pojmy označují hlavní motivační dimenze modelu: acceptance a rejection popisují hlavní funkce systémů odměn a trestů a jejich průvodní afektivní projevy ve formě kladné nebo záporné emotivity.¹

¹ Pojmy kladná emotivita a záporná emotivita nesouhlasí vždy s jazykovými zvyklostmi plynoucími z osobního prožívání: kladné emoce, afekty indikují přijetí nějakého objektu nebo volby jednání, jež se projevují „ražením“, utvářením odpovídajících způsobů hledání. V tomto smyslu může být například hněv kladnou emocí, jestliže se odpovídajícím způsobem podílí na utváření chování. Naproti tomu se negativní emoce definují se zřetelem k jejich tlumivé funkci na vůli a chování. To znamená, že v teorii PSI se rozlišuje například pozitivní forma strachu, utvářející chování, a negativní forma strachu, tlumící volní procesy a chování.

Obrázek 1:
Model STAR zachycuje poruchy osobnosti vyznačené na špicích hvězdy, odpovídající osobnostní styly (uvnitř paprsků) a aktuální systémové konfigurace (zkratky ve vnitřním kruhu).

Legenda:

- SR = seberegulace
- SO = sebestředná orientace
- SK = sebekontrola
- OP = orientace na poznávání
- E(+) = sestupná regulace kladné emoce
- A = podmíněný podněty
- O+ = aktivace operativního systému, intuitivní regulace nezávislá na podnětech

- OK = orientace na kontakt
- FA = fantazie
- SP = sebezposuzování
- PL = plánování
- E(-) = sestupná regulace záporné emoce
- T = podmíněný temperamentem

Oba první pojmy (Spatial a Temporal) popisují fundamentálně odlišné formy zpracování probíhajícího ve spojení s oběma hemisférami: prožívání je charakterizováno jak ve své vysoce integrované formě celostního citění, tak ve své elementární formě pomocí prostorově analogového (Spatial) zpracování, které může být až po nejvyšší úroveň popsáno spíše pomocí celostních než analyticko-sekvenčních (na atributy orientovaných) funkčních znaků distribučních sítí (Rumelhart & McClelland, 1986). Naproti tomu se řízení chování vyznačuje jak ve své vysoce rozvinuté formě (plánovité myšlení), tak ve své elementární formě (intuitivní operace) sekvenční formou zpracování (Temporal), jejíž funkční znaky charakterizuje časový sled četných „modulů“.

Aplikace obou modulačních hypotéz teorie PSI umožňuje odvodit většinu symptomů poruch osobnosti, jestliže vycházíme ze specifických předpokladů o senzitivitě pro kladné a záporné emoce, jež je spojena s každou poruchou (srov. tab. 6). Přitom je třeba dbát na to, že „nízká negativní emotivita“ nevylučuje, aby afekty prožívané jako negativní mohly být na nevědomé úrovni prožívány velmi citlivě (viz níže: EEG indície vysoké nevědomé a současně nízké vědomé senzitivity pro zátěžové informace u jedinců s činnostní orientací). Nízká negativní emotivita nebo nízká vnímavost pro tresty znamená, že zdánlivě „negativní afekty, jako „strach“, jsou záhy pocíťovány (tzn. ponejvíce na úrovni nevědomého zpracování), ale pak jsou vzápětí zredukovány a utlumeny, takže jsou sporadičtěji reprezentovány ve vědomém prožívání, než jak by tomu bylo bez těchto forem zvládnutí, pročež mohou vzácněji navozovat ochromení aktivity. Takové časné formy strachu mohou tak mít kladný vliv na utváření chování, aniž jsou reprezentovány ve vědomém prožívání.

Tlumení záporné emotivity na základě vyšších duševních (ne nutně vědomých) funkcí (cítění) lze neurofyziologicky odvodit z toho, že se prosadí jeden ze dvou systémů generujících emoce proti druhému systému: první systém rozvíjí prostřednictvím kortikálních smyček („cítění a/nebo myšlení“) tlumivé top-down působení na druhý systém, utvářející afekty na základě kmenového, vývojově staršího, přímého spojení mezi primitivními senzorickými detektory (například talamus) a systémy generujícími afekt (například amygdala; Le Doux, 1995).²

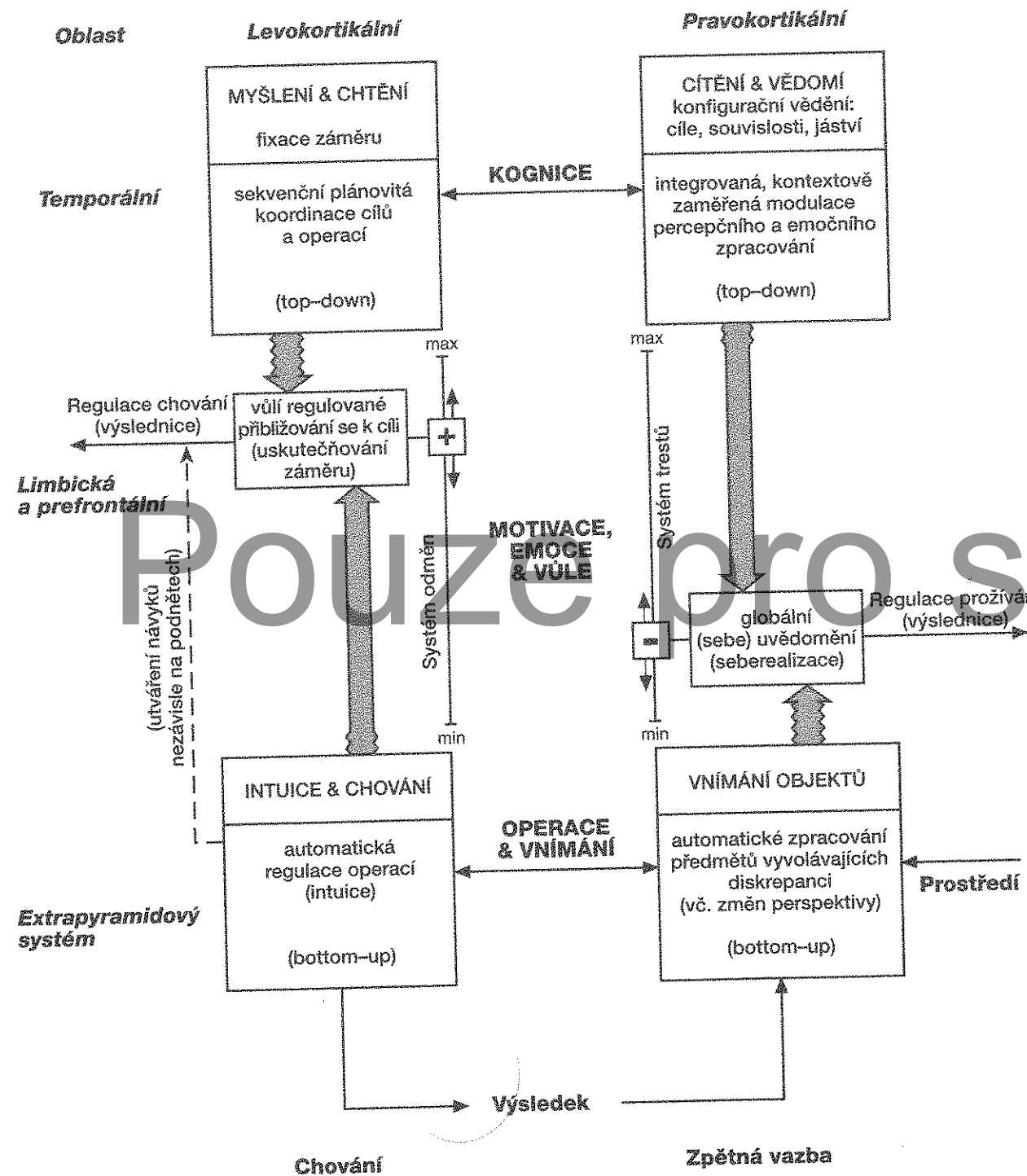
² Z toho vyplývá, že nízká pozitivní emotivita neznamená, že vyhraněné kladné afekty vůbec nenastoupí, ale že se vůbec mohou vytvořit na raných (nevědomých) stupních zpracování, ale v jejich dalším rozvinutí jsou tlumeny.

Interpersonální cirkumplexní modely. Jestliže srovnáme, jak jsou uspořádány styly a poruchy v dvojdimenzionálním prostoru definovaném oběma základními emocemi, a z toho vyplývajícími kognitivními systémovými konfiguracemi, pak zjišťujeme pozoruhodnou shodu s dřívějšími pokusy popsat klasické poruchy osobnosti na základě jejich relací podobnosti. Tyto přístupy připomíná dvojdimenzionální model Learyho (1957), který převádí různé poruchy osobnosti na dvě základní dimenze interpersonálního chování, totiž na osu statusu (dominance versus submise) a na osu blízkosti (láska versus nenávisť).

Jestliže přiřadíme tyto dvě dimenze k oběma dimenzím emocí v modelu STAR (kolmá osa: dominance versus submise; horizontální osa: láska versus nenávisť), pak toto přiřazení přesně odpovídá motivačně teoretickým předpokladům teorie PSI. Pro každý ze tří hlavních motivů (kontakt, moc, výkon) se postulují prototypová systémová konfigurace: motiv získat moc, status, uznání se typicky asociují se silnou tendencí k aktivní sestupné regulaci negativního afektu („nízká senzitivita pro systém trestů“), motiv kontaktu se spojuje s vysokou pozitivní emotivitou a motiv výkonu s nízkou pozitivní emotivitou (výkonový motiv prognosticky orientovaný nebo „poznávací motiv“), nebo je spojena s vysokou negativní emotivitou (výkonový motiv orientovaný na kontrolu: Kuhl, 1994a, 1996).

Možnost popsat poruchy osobnosti na dvou dimenzích, jak to postuloval Leary, byla často zpracovávána a faktorově analyticky potvrzena (např. Wiggins, 1979; Conte & Plutchik, 1981; Paddock & Novicki, 1986). Takzvané „cirkumplexní modely“ se zaměřují na otázku, zda vztahy podobnosti, naznačené vzdáleností vždy mezi dvěma poruchami v kruhovém uspořádání (srov. obr. 1), jsou korelačně statisticky validizovatelné: jestliže vycházíme vždy ze dvou sousedních poruch, pak by se korelace mezi dvěma poruchami musely snižovat úměrně vzdálenosti na interpersonálním kruhu a dosahovat svého minima u protilehlých poruch.

Obrázek 2:
Teorie interakcí osobnostních systémů (teorie PSI)

Tabulka 6:
Přehled individuálních stylů hodnocených pomocí PSSI, odpovídajících poruch osobnosti a hypotéz PSI o senzitivě pro odměny a tresty (případně kladné versus záporné emotivě) ve smyslu teorie PSI, případně o vztahu ke globální aktivaci chování nebo k senzibilizaci („temperament“), navozenou kladnými nebo zápornými zkušenostmi (kurzíva). V posledních dvou sloupcích jsou uvedeny příslušné dominantní a podpůrné funkce podle teorie PSI.

Styl Motivační typy	Porucha	Hypotézy teorie PSI Senzitivita pro odměny tresty		Dominantní funkce	Podpůrné funkce
sebejistý	disociální	střední	nízká	city	myšlení & IRCH ¹
nedůvěřivý	paranoidní	nízká	nízká ³	myšlení, city	-
rezervovaný	schizoidní	nízká	střední	myšlení	city & vnímání
sebekritický	sebenejistý	nízká	vysoká	myšlení, vnímání	-
pečlivý	nutkavý	střední	vysoká	vnímání	myšlení & IRCH ¹
intuitivní	schizotypní	vysoká	vysoká	vnímání, IRCH ¹	-
optimistický	rapsoický	vysoká	střední	IRCH ¹	city & vnímání
ctižádostivý	narcistický	vysoká ²	nízká	vnímání, IRCH ¹	-
Typy temperamentu		Schopnost aktivace motoricky senzorycky			
kritický	negativistický	nízká	nízká ³	myšlení, city	-
loajální	závislý	nízká	vysoká	vnímání, myšlení	-
impulzivní	borderline	vysoká ²	vysoká	vnímání, IRCH ¹	-
příjemný	histrionický	vysoká	střední	IRCH ¹	city & vnímání
klidný	depresivní	nízká	(vysoká)	myšlení, vnímání	-
ochotný	obětující se	vysoká ²	(vysoká)	vnímání, IRCH ¹	-

¹ IRCH = intuitivní regulace chování
² Vysoká senzitivita pro odměny se interpretuje jako sekundární kompenzace latentního tlumení odměn
³ Nízká senzitivita pro tresty se interpretuje jako sekundární kompenzace latentní vysoké senzitivity pro tresty

Jako příklad cirkumplexního modelu lze uvést Kieslerův (1983, 1986) „interpersonální kruh“ a Benjaminovu (1976, 1993) „strukturní analýzu sociálního chování“. Benjaminův model zahrnuje jako dodatečnou dimenzi „interpersonální pozornost“, tzn. že se dvojdimenzionální model aplikuje vždy na třech ohniscích pozornosti: 1. ohnisko (zaměření na druhé) zahrnuje na ose statusu (srov. kolmou osu na obr. 1) póly „poskytující autonomii“ a „zaměřený na kontrolu“ a na ose blízkosti zahrnuje póly „přátelský“ versus „nepřátelský“. 2. ohnisko (zaměření na sebe) zahrnuje na statusu póly „nezávislý“ versus „podrobující se“ a na dimenzi blízkosti jsou póly „zdrženlivý“ versus „oddaný“. 3. ohnisko (zaměření na intrapsychické introjekty) zahrnuje posléze na ose statusu póly „spontánnost“ versus „sebekontrolující omezení“ a na ose blízkosti zahrnuje póly „sebeodmítání“ versus „sebeláska“ (Benjamin, Foster, Roberto & Estroff, 1986).

Model STAR se liší od těchto modelů jak výchozí diskem, tak obsahem centrálních kauzálních dimenzí. Na rozdíl od Learyho modelu nejsou v modelu STAR jako základní dimenze koncipovány základní sociální

motivy, nýbrž základní emoční dispozice, které sice mohou se základními motivy ve zmíněném postupu „tvořit koalici“, ale mohou vytvářet také všechny ostatní („netypické“) koalice s motivy (tak se motiv moci může spojit místo s prototypickým vyjádřením určité sestupně usměrněné negativní emoce také se silnou kladnou emotivitou, což je systémová konfigurace, kterou lze interpretovat ve smyslu sociálně integrativního, „charismatického“ výkonu moci.

Na rozdíl od zmíněných cirkumplexních modelů, vycházejících z fenotypových kategorií, model STAR směřuje k popisu vztahů mezi těmito kategoriemi³. V protikladu k cirkumplexním modelům je pro model STAR východiskem teorie PSI o vztazích mezi základními motivačními systémy (systém odměn a systém trestů), případně o základních emocích na jedné straně a intenzitě aktivace kognitivních makrosystémů (myšlení, citění, pocíťování a intuitivní regulace chování) na druhé straně; teorie PSI byla vytvořena na základě experimentálně psychologického zkoumání osobnosti. Uspořádání stylů a poruch v modelu STAR je tedy výsledkem dedukce uvedených procesních hypotéz.

Tím pozoruhodnější je téměř úplná shoda s deskriptivně, případně induktivně vymezenými cirkumplexními modely (Benjamin et al., 1986, Kiesler, 1983, 1986). Nejen že tato shoda potvrzuje validitu všech jmenovaných modelů, nýbrž otevírá také dodatečné možnosti pro přezkoumávání a aplikace: teprve analýza emočně motivačních a kognitivních základů jednotlivých osobnostních typů umožňuje cílené zkoumat ontogenetické a aktuálně genetické podmínky vzniku odpovídajících symptomových konfigurací a přesněji vymezit oblasti působnosti psychologických intervencí. Je tedy užitečné zabývat se podrobněji teoreticky procesualizačními základy modelu STAR, neboť umožňují hlouběji porozumět charakteristikám jednotlivých stylů a poruch nastíněných v deskriptivních modelech.

7.1. Základní předpoklady

Hlavní předpoklady teorie PSI spojují Jungovu kognitivní typologii, která dedukuje osobnostní rozdíly z rozdílného vyjádření kognitivních funkcí (myšlení, citění, intuice, vnímání) s klasickými typologiemi emocí

(Hippokrates, Galenos), které vysvětlují typy osobnosti na základě rozdílné disponovanosti pro kladné a záporné emoce (flegmatici, sangvinici, melancholici, cholericí). Toto propojení zprostředkují již uvedené modulační hypotézy (srov. Isen, 1984; Kuhl, 1983a): (1) kladné emoce, a odpovídající aktivace systému odměn, tlumí plánovitě, analytické myšlení a rází cestu intuitivnímu usměrnění chování (srov. obr. 2); (2) negativní emoce, a odpovídající aktivace systému trestů, tlumí funkci citění a aktivují funkci vnímání. Pro tyto hypotézy svědčí četné empirické výsledky z experimentálně psychologických a neurofyzilogických výzkumů (souhrnně Isen, 1987; Kuhl, 1995).

7.2. První modulační hypotéza

Antropogenetické vysvětlení spojení emotivity a kognice není obtížné: redukováná kladná emoce ohlašuje zmaření tendence směřující k uspokojení potřeby (frustrace). V takové situaci je užitečné utlumit opakování neúspěšného chování a aktivovat operace k řešení problému (myšlení). Na obr. 2. jsou znázorněna obě tato působení nízké kladné emoce skrze posun symbolu odměn + z vyznačené vysoké úrovně ve směru dolů: přínos plánovitěho myšlení (viz na obr. 2 dvojitou šipku vedoucí dolů) k chování vedenému libovůlí (viz na obr. 2 doleva směřující šipku) bude tím vyšší, čím více klesne aktivita systému odměn (symbol + na obr. 2). Současně se snížením posunu intenzity odměn ve směru dolů se redukuje podíl intuitivní regulace chování na chování vyznačující se libovůlí, jak je naznačeno šrafováním mezi dvojitou šipkou směřující nahoru. Naproti tomu silná kladná emoce, afekt, ukazuje že vyskytující se rutiny chování jsou úspěšné, takže utváření intuitivního chování a redukce kognitivních operací k řešení problému a cílové reprezentace jsou smysluplné.

Je třeba mít na zřeteli, že pomocí 1. modulační hypotézy se popisuje pouze podíl intuitivní regulace chování („operační úroveň“) a analytického myšlení na aktivaci instrumentálního, podněťově motivovaného a cílesměrného chování. Instrumentální, podněťově motivované chování však spočívá pouze na jednom z více systémů utvářejících chování: intuitivní systém regulace chování může mít modulační vliv na chování také nezávisle na vědomém nasazení intuitivně vyvolaných instrumentálních rutin, směřujících k dosažení

podněťujících objektů nebo myšlenkovou analýzou zprostředkovaných cílů (na obr. 2 je to naznačeno šrafovanou šipkou od intuitivní regulace chování k výsledné regulaci chování). V tomto případě se provádějí návyky nebo úmysly relativně nezávisle na jejich popudu „automaticky“, jestliže jsou po ruce odpovídající podněty. Jak silně se bude utvářet chování určitého člověka v konkrétní situaci působením každého z obou těchto systémů regulace chování (tzn. motivujícím podnětem nebo návyky), závisí jednak na přítomnosti odpovídajících popudů, případně spouštěcích podnětů pro záměry, jednak na dispoziční orientovanosti vůči podněťujícím emocím, případně situačním podnětům, které se spojují se zvyklostmi, úmysly nebo jinými etablovanými rutinami. Třetí systém utvářející chování (*temperament* ve smyslu globální aktivace chování) bude objasněn v dalším textu.

Podle teorie PSI působí cíle a podněty nejsilněji na chování při střední intenzitě systému odměn: při vysoké aktivaci odměn se sice obzvlášť snadno aktivují intuitivní rutiny chování (obr. 2), avšak pro malý podíl plánujícího myšlení (obr. 2) se stěží orientují na vyšší cíle a na rutiny řešící problémy, aby tak byly překonány obtíže a dosaženy odpovídající podněťující objekty; při nízké aktivaci systému odměn je sice aktivováno cílesměrné plánování a myšlení, ale nedospěje k odpovídajícím rutinám chování (obr. 2).

Kdykoli se intuitivní procesy chování neorientují na základě příliš vysoké nebo příliš nízké aktivace systému odměn na vyšší cíle a plány, může obzvlášť snadno nabýt vrchu forma regulace chování nezávislá na podnětech. Příkladem této formy usměrnění chování nezávislého na podnětech jsou každodenní rutinní činnosti jako čištění zubů, mytí, zavírání dveří a mnohé další činnosti (návyky), které se provádějí na podkladě častého procvičování, relativně nezávisle na tom, zda přinášejí potěšení nebo nikoli.

První modulační hypotéza tedy udává, v jaké míře působí na výslednou regulaci chování intuitivně vybavitelné rutiny chování, vhodné pro sledování cílů a uspokojení pohnutek. Jestliže se na základě nízké aktivace systému odměn aktivuje jen málo z takových popudově podmíněných rutin chování, nemusí docházet k naprosté pasivitě: dojde-li v této situaci k jednání, závisí na tom, zda jsou k dispozici dostatečně vyhraněné (automatizované) rutiny chování a zda jsou tyto rutiny po ruce u vyvolávacích situačních spouštěčích. Čím slabší je vliv jiných systémů (citění, plánující

myšlení a odpovídající instrumentální, podněťově motivované rutiny chování) na regulaci chování, tím více se pak mohou „osamostatnit“ automatizované rutiny chování, které nejsou zakotveny v žádné cílové, motivační nebo smysluplné souvislosti. Tato implikace teorie PSI je empiricky potvrzena relativně vysokou komorbiditou (10 – 20%) nutkavých poruch a afektivních poruch jako deprese, úzkostné poruchy a schizofrenie (Jenike, Baer & Minichiello, 1990): u těchto poruch může být podněťově motivovaná regulace chování redukována (například u deprese), takže probíhají automatizované rutiny přímo „nutkavě“, tzn. i tehdy, jsou-li nepříjemné nebo neúčelné.

Čím diferencovaněji popisujeme funkční charakteristiky obou funkcí regulace chování (myšlení a intuitivní usměrnění chování), tím více nálezů můžeme objasnit pomocí této hypotézy. Příkladem je paradoxní zjištění, že právě osoby, které zvlášť intenzivně „přemýšlejí“ o nesplněných záměrech (mj. je to zjištělné signifikantně kratšími reakčními časy u informací relevantních pro záměry: Goschke & Kuhl, 1993), častěji „zapomínají“ na provedení svých úmyslů (Goschke & Kuhl, 1994). Tento paradox můžeme vysvětlit antagonismem mezi systémem zprostředkujícím explicitní reprezentaci záměrů („přemýšlení“ o záměrech) a systémem zprostředkujícím intuitivní usměrnění provedení (obr. 2).

Tento antagonismus má četné praktické aplikace. Na základě něho lze očekávat, že tlumení chování u depresivních pacientů (srov. obr. 2: slabé prosazení arbitrárního přístupu k intuitivním programům chování na základě nízké kladné emotivity) může být tím výrazněji odstraněno, čím více se podaří zredukovat přemýšlení o nevyřízených plánech, negativních zážitcích a jiných tíživých tématech. Tato redukce intenzity a negativy kognitivních procesů se vskutku úspěšně uplatňuje v terapii depresí (Beck, 1967). V teorii PSI se však terapeutický efekt takových intervencí nepřičítá v první řadě přímo zeslabení takových negativních kognitivních schémat, nýbrž nepřímému působení *jakéhokoli* myšlení na utlumení kladné emotivity. Toto všeobecné redukování přemíry myšlení je zavedeno například v Gestalt terapii založené Fritzem Perlem (1973). Teorie PSI napomáhá k tomu, aby se dospělo k lepšímu pochopení zprostředkujících procesů, na nichž jsou tyto techniky založeny, a k rozhodnutí, kdy jsou indikovány a kdy nikoli.

³ Nepřekvapuje, že klinicky orientované modely popisují typy osobnosti v první řadě na základě znaků interpersonální interakce: v symptomatice, jak se jeví klinikovi, jsou v popředí nápadnosti a poruchy v mezilidských vztazích. Teorie PSI doplňuje tento fenotypový přístup genotypovým přístupem, v němž se analyzují základní zprostředkující procesy.

Kladné naladění: intuitivní versus reflektivní chování. K mnohým zjištěním podporujícím první modulační hypotézu (Abele-Brehm, 1995; Fiedler & Forgas, 1987; Isen, 1987; Schwarz, 1990) patří doklady o tom, že po indukci kladné nálady (například podáním osvěžujícího nápoje) nastoupí větší sklon k bezprostřednímu užítí pevně etablovaných návyků chování a myšlení i tehdy, když se k správnému řešení problému lze dopídit pouze přemýšlením (Isen, Means, Patrick & Novicki, 1982).

Ukazuje se, že procento zkoumaných osob, uplatňujících takzvanou „pohotovou heuristiku“ (Tversky & Kahnemann, 1993) pro odhad četnosti dat, je po indukci kladné nálady výrazně vyšší (72%) než obvykle (40%). Příkladem pohotové heuristiky je nadhodnocení žen v seznamu slavných mužů a žen, jestliže jsou uvedené ženy slavnější než uvedení muži. Tuto tendenci k automatické, „intuitivní“ rutině lze odvodit z toho, že se na četnost výskytu určitého jevu usuzuje na základě intenzity paměťové stopy (která by u slavných osob mohla být větší); takový závěr je často oprávněný (neboť čtenější události zanechávají intenzivnější stopy). Jestliže jsou návyky uloženy v samostatném regulačním systému, jehož arbitrární zapojení může být navozeno kladnou emocí (obr. 2), pak je „intuitivnější“, tzn. méně reflektivní postup u kladně laděných zkoumaných osob teoreticky vysvětlitelný.

Intuitivní regulace chování se zakládá na systému, který obsahuje dobře nacvičené („automatizované“), ale také geneticky připravené rutiny chování, k nimž lze připočítat také staré kmenové rituály a schémata vnímání a myšlení, jež nemusí být osvojena teprve v ontogenezi. Příkladem pro diferencovanost takových intuitivních rutin jsou „intuitivní rodičovské programy“ (například latence a délka trvání očního kontaktu, citlivé reagování na signály dítěte etc.), které zřejmě zprostředkují komplexní interakce mezi rodiči a kojenci (Papousek & Papousek, 1987). Dokonce také „archetypy kolektivního nevědomí“ (Jung, 1935/75) lze přiřadit ke téže funkční síti, která usměrňuje zděděné a naučené rutiny „intuitivně“, tzn. bez volní kontroly probíhajícího chování. Nutkavé poruchy lze odvodit z nadměrné funkce „systému intuitivní regulace chování“ (ISV), jejíž neuroanatomické základy jsou zčásti známy (Insel, 1992).

Běžně se však používá pojem intuice často ve druhém významu, který se v teorii PSI spojuje se zcela

odlišným makrosystémem. „Intuice“ spočívá často na komplexním, celostním vědění, opírajícím se o zkušenosti (implicitní kontextové vědění), jež – jak bylo uvedeno – spojujeme s funkcemi citů. Tvořivá řešení často vyžadují, aby se přihlíželo ke zcela neobvyklým možnostem myšlení a jednání, tedy právě k takovým obsahům vědění, které neposkytuje systém spravující „hotové“ rutiny chování pro stále se opakující požadavky. Cítění lze popsat pomocí asociálních sítí implicitního vědění, jež obsahují také velmi vzdálené, zřídka se vyskytující asociace (viz níže).

Jestliže tedy – jak to v teorii PSI předpokládáme – kladné naladění nebo aktivita odměn přímo nebo nepřímo (redukci negativní nálady) aktivují funkci cítění, měla by indukce kladné nálady zlepšit výkon při tvořivém řešení problémů. Bylo to vícekrát prokázáno (Isen, Daubman & Novisky, 1987), například v testech vyžadujících nalezení vzdálených asociací („Najděte slovo, které se hodí ke třem následujícím slovům: voda, atom, ekonomika“)⁴.

Rovněž další zjištění lze teoreticky objasnit, jestliže se přesněji podíváme na charakteristiky funkce cítění: indukce kladné nálady vede k tomu, že se při vytváření kategorií významově podobných položek seskupuje více slov do určité kategorie, a že se také velkoryseji zahrnuje do určité kategorie méně typických příkladů (jako „boty“ nebo „brýle“ u kategorie „oděv“; srov. Isen et al., 1987). Implicitní struktury vědění, podporující funkci cítění, lze popsat pomocí funkčních rysů neuronálních síťových modelů, jež se vyznačují prototypní, inherentní podobnostní metrikou, která funguje globálněji („impresionističtěji“) než je tomu při zpracování na základě sekvenčně analytického myšlení (Kuhl, 1995).

7.3 Druhá modulační hypotéza

Negativní emoce naznačují mimo jiné, že stávající vědění získané zkušeností nepředvídá vnímané danosti z vnějšího a/nebo z vnitřního prostředí, tzn. že dochází k nesrovnalosti (mismatch) mezi očekáváním a vnímáním. V takové situaci je smysluplné, aby se tlumilo užítí komplexního zkušenostního vědění při interpretaci smyslových vjemů (tzn. jejich *asimilace* do stávajících schémat), a aby se silněji zohlednily bezprostřední vjemy při tvoření nových schémat nebo při

revizi stávajících schémat (*akomodace*). Mnohé osobnostní fenomény, jako je odcizení se vlastním citům (Kuhl & Beckmann, 1994b), záměna cizích cílů s vlastními cíli (*sebeinfiltrace*: Kuhl & Kazén, 1994), nekontrolovatelné hloubání (Klinger & Murphy, 1994), ztráta identity, inkonsistence nebo dokonce desintegrace osobnosti, lze vysvětlit pomocí této 2. modulační hypotézy, neboť dnes můžeme mnohem diferencovaněji popsat funkční atributy základních kognitivních funkcí než v době Jungově.

Zvláště zajímavá je funkční explikace holistické funkce, tedy Jungovy funkce cítění, neboť umožňuje odvodit z architektury modelu (obr. 2) odcizení se vlastním citům a preferencím i nekontrolovatelné přemítání o nepříjemných zkušenostech. Není to bezvýznamné podchytení, neboť tyto fenomény se dnes zkoumají málo systematicky a – pokud vůbec – pak ve zcela izolovaných výzkumných oblastech. Zatím vycházíme na základě vlastních zkušeností z toho, že různé manifestace představují tutéž základní konfiguraci v 6 makrosystémech teorie PSI (obr. 2). Pro objasnění je třeba mít na zřeteli některé detaily funkčních charakteristik holistické funkce citů.

7.4 Funkční analýza cítění a vnímání

Cítění nezahrnuje jen city, ale také reprezentace vědění zvláštního druhu: jde o celostní (holistické) spojení mnoha jednotlivých vjemů do vysoce komplexních implicitních (tzn. ne plně verbalizovatelných) „map citů a vědění“, které integrují mnoho dílčích vjemů do nadřazených celostí. Jestliže jsou takové reprezentace vědění utlumeny (což se v teorii PSI předpokládá u silné negativní emotivity), pak je pro jedince doslova těžké, aby si udržel „přehled“: prožívání a chování se utváří vlivem četných dílčích, neintegrováných vjemů a izolovaných jednotlivých potřeb.

Takové symptomy zvláště názorně vysvětlují co působí celostní cítění: hovoříme o mapách vědění s emočními značkovými body, které dávají simultánně k dispozici množství zkušeností a relace mezi nimi, jakož i doprovázející city, potřeby, hodnoty a jiná osobní hlediska, jež mohou být relevantní. Jen na základě těchto vysoce integrovaných sebereprezentací je možné, že jsou dostatečně rychle nalezeny volby jednání, a to často i ve velmi krátce vymezených časových úsecích pro optimální jednání (například

v průběhu sociální interakce); tyto volby mají odpovídat četným vlastním i cizím požadavkům a hodnotám, a přitom také ještě přihlížet k důležitým zkušenostem o alternativních cestách k uskutečnění takových požadavků v nejrůznějším kontextu.

Proto může být při redukované aktivaci funkce cítění obtížné nalézt taková jednání, která současně vyhovují co největšímu počtu vlastních pocitů, přesvědčení a potřeb: v extrémním případě se prožívání a chování rozpadá do jednotlivých izolovaných epizod. Pro osoby stojící mimo přestává být chování předvídatelné a pochopitelné, neboť není regulováno nadřazenými schématy. Postižení postrádají přechodně nebo chronicky „sebecit“ (alienace, ztráta identity), působí často „rozporně“ a „nespolehlivě“ a také nejsou s to vytvořit trvalejší harmonické vyvážení všech svých potřeb (neboť jsou vždy znovu fixováni na určité jednotlivé pocity nebo potřeby). Tento začarovaný kruh může být jednou z příčin vzniku deprese.

Na základě teorie PSI proto objasňujeme zmíněné osobnostně psychologické jevy méně metaforicky než v klasických (například psychoanalytických) přístupech: fenomény sebeodcizení, ztráty identity, mudrování aj. se vysvětlují pomocí funkčních charakteristik psychických makrosystémů (zejména cítění a sebereprezentace), jejichž aktivita se snižuje při zvýšené tonické negativní emotivitě.

Stejný mechanismus objasňuje také určitý typ partnerských problémů spočívající v tom, že se jednomu nebo oběma partnerům nedaří vytvořit koherentní, celostní obraz druhého, který skýtá vlastním citům a jednáním vůči partnerovi koherenci a celistvost (například se mohou jednotlivé vjemy – *pocity* specifických slabostí partnera dostávat nadměrně do popředí, neboť nejsou modulovány celostními strukturami vědění – *cítění*, jež by integrativně sjednotily kladné zkušenosti s tímto jedincem. V kapitole o konstruktové validitě PSSI uvedeme některé nálezy pro ověřování hypotéz o vztahu mezi škálami PSSI a charakteristikami partnerských vztahů.

Vnímání je podle teorie PSI spojeno se systémem *pozornosti*, který je senzibilní pro inkongruentní a konfliktní vjemy a pocity: vjemy z vnitřního i vnějšího prostředí, které neodpovídají jakýmkoli jiným

⁴ Zjištění, že intuitivní operace mohou být navozeny kladnými emocemi, na první pohled zdánlivě odporuje předchozím interpretacím o formování návyků nezávisle na podnětech. Je tedy třeba znovu zdůraznit, že se obě formy utváření etablovaných rutin chování nevylučují: podněty – a s nimi spojené kladné emoce – mohou uvést do chodu stávající rutiny chování, jestliže jsou v konkrétní situaci vnímány a když je dispozicně zakotvená senzibilita pro odměny dostatečně vysoká.

⁵ Odpověď zní: „síla“ (vodní síla, síla atomu, ekonomická síla).

vjemům, citům, očekáváním nebo sebeprožívání, se velmi zesilují. Prototypem této konfliktně senzitivní pozornosti je tzv. orientační reakce, která je spjata s mnoha reakcemi autonomního nervového systému (rozšíření pupil, zvýšení krevního tlaku, zpomalení tepu, etc.).

Funkce citění je naproti tomu podporována systémem pozornosti vedoucím ke kongruenci: pocíťování, jež neodpovídá očekávání, nebo dokonce vyvolává konflikt, je spíše zeslabováno, takže vědomí nezaměstnává vůbec nebo ne nadlouho. Na rozdíl od Freudova konceptu potlačení nepovažujeme tento mechanismus v první řadě za příčinu neurotických symptomů, nýbrž jej naopak chápeme jako předpoklad pro vytvoření integrovaného prožívání vlastní vůle a identity. Funkční charakteristiky citění oproti vnímání vysvětlují mnohé z popsanych rysů těch stylů a poruch osobnosti, které jsou spojeny se zvýšenou senzitivitou pro tresty a pro negativní emotivitu (srov. tab. 6 a obr. 1). Příkladem je porucha typu borderline, u níž nemusíme předpokládat nějaký vlastní mechanismus „štěpení“ (např. Kernberg, 1975/1980): často náhlé kolísání mezi kladným a záporným hodnocením lze ve spojení s redukováním prožíváním identity odvodit ze ztíženého přístupu k funkci citění, který v tomto případě spočívá na chronické nadměrné aktivitě systému trestů.

Všechny příklady ozřejmují další bod: jestliže zesílená negativní emotivita tlumí holistické reprezentace, tedy funkci citění, pak je navíc dotčeno také to, co nazýváme autoregulací ve smyslu svébytné vůle sledující zájmy subjektu. Bytostné já totiž chápeme jako zvláštní případ holistické reprezentace: lze je chápat – přinejmenším v jeho rozvinuté, integrované formě – jako vysoce agregovanou a vysoce integrovanou, celostní reprezentaci zmíněných map preferencí, citů a potřeb.

Motivy. Poukázali jsme již na cirkumplexní modely, které začleňují poruchy osobnosti do dvojdimenzionálního systému základních sociálních motivů (například autonomie versus vázanost, láska versus nenávisť). Tato přiřazení jsou slučitelná s teorií PSI, netvoří však základní dimenze modelu STAR, což vyplývá z toho, že předmětem modelu STAR jsou osobnostní determinanty v Jungově pojetí, tedy ve smyslu relativní vyhraněnosti kognitivních makrosystémů⁶. Za rozhodující

zprostředkující veličiny (tzn. poměr sil) kognitivních makrofunkcí se však považují systémy odměn a trestů a emoce s nimi spojené. Sociální motivy ovlivňují konfiguraci kognitivních systémů pouze skrze jejich vliv na kladnou a zápornou emotivitu.

Vliv motivů na emoční systémy není zakotven jednoznačně: jak jsme již uvedli, motivy se mohou spojit s každou kombinací vyhraněnosti obou systémů emocí a tedy s každou systémovou konfigurací. Přesto předpokládáme prototypické *koalice* mezi motivy a vyhraněnými emocemi, jak to naznačují obr. 1 a 2: autonomie, zvědavost a zaměření na výkon („naděje na úspěch“, sebeuplatnění) jsou prototypově spojeny s aktivní sestupnou regulací záporných emocí v situacích zahrnujících riziko averzních jevů (například podrobení se, ztráta statusu, neúspěch). Smysluplné včlenění těchto obsahově tak rozdílných motivů vyrazňuje centrální úlohu emotivity v modulaci kognitivních systémů: tři motivy (zaměření na výkon, zvědavost a autonomie s jejich orientací na uplatnění moci) jsou v rámci modelu STAR ekvivalentní, neboť se prototypicky spojují se sestupnou regulací záporných emocí a tím s aktivací celostně integrativního citění a sebereprezentace. Podobný předpoklad o ekvivalenci uvádí Bischof (1993) v modelu sociální motivace.

Jako motivy prototypicky spojené s kladnou emotivitou uvádíme na obr. 1 a 2 potřeby vřelosti, společenství a lásky. Také sestupná regulace záporné emotivity by mohla typicky podněcovat systém odměn. S příslušnými motivy (autonomie, zvědavost, zaměření na výkon) spojené kladné emoce se však liší od emočního stavu spjatého s potřebou vřelosti, společenství a lásky: tento emoční stav nezávisí na anticipovaném nebo uskutečněném odstranění averzního stavu, ale spíše odpovídá trvalejšímu základnímu naladění než emočnímu vrcholu, který je etapový a závislý na úspěchu.

7.5 Osobnostní rozdíly

Nejpozději na tomto místě vyvstává otázka, zda tedy lze aktivaci systému trestů (nebo záporných emocí), tlumící citění a tím také seberegulaci, očekávat u všech jedinců, jsou-li vystaveni odpovídajícím

zátěžím nebo averzním zkušenostem. Mezitím je k dispozici řada experimentálních zjištění jednoznačně prokazujících, že se zátěžemi spojené tlumení funkce citění, a útlum na ni vázaných volných procesů, se nevyskytuje ve stejné míře u všech lidí. Jsou individuální rozdíly ve sklonu reagovat při zátěži nebo při averzních zkušenostech trvale vysokou aktivací systému trestů a současně tlumením citění včetně útlumu příslušných funkcí subjektu.

Prakticky všechna zjištění, která jsme shromáždili v naší publikaci *Volition and Personality* (Kuhl & Beckmann, 1994a), lze objasnit pomocí jednoduché hypotézy, že konstrukt činnostní versus situační orientace přesně popisuje tuto dispozici: situačně orientované osoby uvádějí v dotazníku, že po averzních zážitcích upadají do nekontrolovaného a činnost ochromujícího hloubání, se vskutku – jak se zdá – vyznačují vysokou vnímavostí pro tresty, ve spojení s takto vyvolaným tlumením funkce citění. Jestliže je

tomu tak a mají-li tyto tři fenomény: mudrování, introjekce subjektu inkompatibilních cizích očekávání a odcizení se vlastním citům a preferencím společnou příčinu, totiž zátěžově kontingentní tlumení reprezentace citění a sebereprezentace, pak bychom museli u těchto jedinců nacházet zvýšenou tendenci vykazovat v zátěžích právě tyto tři fenomény.

V dalším textu uvedeme stručně některá z těchto zjištění, abychom znázornili užití teorie PSI k objasnění charakteristik různých stylů, případně symptomů různých poruch osobnosti (Kuhl, 1994b). Situační orientace je často, i když ne vždy, spojena se styly osobnosti, u nichž dispozičně dané tlumení brzdí, aby se plně rozvinulo chování (nízká senzitivita pro odměny a vysoká senzitivita pro tresty), tedy se styly sebekritickými a loajálními, případně s analogickými sebenejistými a závislými poruchami. Tyto předpoklady potvrzují vysoké korelace mezi hodnotami činnostní orientace a hodnotami PSSI (srov. tab. 6a).

⁶ Kdykoli jde o objasnění nebo prognózu cílů a programů chování, zaměřených na určité cílové kategorie, má samozřejmě diagnostika vyhraněnosti motivů centrální význam.

8. Aplikace u sebenejistých a závislých stylů na příkladu situační orientace

8.1 Introjekce na základě chybné informace

Abychom mohli analyzovat jak probíhá sebeinfiltrace vypracovaného experimentálního uspořádání, žádáme probandy, aby v simulované hře s přidělenými rolemi nejprve vybrali ze seznamu některé činnosti referenta v simulovaném každodenním kancelářském provozu, a to takové činnosti, které by sami v navažující hře měli provádět. Poté výzkumník uloží probandům ještě další úkoly. V dalším průběhu experimentu následuje po distrakčním úkolu nečekaný paměťový test, v němž mají probandi zakroužkovat, které činnosti si sami vybrali a které jim byly uloženy (viz Kuhl & Kazén, 1994).

Situačně orientovaní chybují v tomto paměťovém testu průkazně častěji než činnostně orientovaní tím, že přidělené úkoly uvádějí jako zvolené. Tento klamný efekt „připisování sobě“ interpretujeme jako introjekci na podkladě chybné informace o cizích cílech a očekáváních: proband podržuje ve vědomí cizí cíle jako vlastní zvolené cíle. Podle teorie PSI se tento efekt předpokládá u jedinců situačně orientovaných, senzitivních vůči trestům (typ mudrování) v podmínkách zátěže, protože pak je utlumena funkce citění a tím také sebeprožívání, a v důsledku toho nemůže být vůbec odhalena inkompatibilita mezi cizími cíli a vlastním zaměřením.

V jednom z výzkumů (Baumann, 1996) se potvrdila hypotéza, že tendence ke klamnému připisování cizích cílů sobě, jak se to předpokládá v modelu STAR, nevystupuje silněji pouze o situačně orientovaných s nadměrným hloubáním (LOM) nýbrž také u všech stylů, případně poruch, které spojujeme se zvýšenou senzibilitou pro tresty, případně s tonickou negativní emotivitou (závislost, sebenejistota, depresivita a poruchy typu borderline, případně odpovídající osobnostní styly).

8.2 Alienace

V různých experimentech (Kuhl & Beckmann, 1994b) byl zjištěn ještě druhý fenomén. Situačně orientovaní jedinci se vyznačovali chováním, které

interpretujeme jako odcizení se vlastním citům a preferencím. V jednom z experimentů jsme umožnili probandům, aby si během přestávky zpřijemili čas prohlížením videa. Když vstoupili do čekárny, probíhal nudný film: „Náš záznam tahů loterie za posledních 10 týdnů“. Ačkoli zkoumané osoby věděly, jak přepnout na velmi atraktivní cestovatelský film, ukázalo se, že po 15 minut sledoval tahy čísel loterie výrazně větší počet situačně orientovaných než činnostně orientovaných probandů. Tento rozdíl se však objevil pouze tehdy, když jsme předřadili averzní akce (20minutové stiskávání telegrafního klíče ve stejnoměrném tempu), aniž jsme k tomu cokoli dodali, aby osoby mohly tuto činnost prožívat jako smysluplnou. Také toto zjištění je v souladu s 2. modulační hypotézou teorie PSI: averzní zkušenosti blokují u situačně orientovaných funkci citění, leda že je blokování funkce citění inhibováno „dodáním smyslu“.

Uvedené zjištění jsme v experimentu zkoumali tak, že jsme probandům kontrolní skupiny začlenili monotónní činnosti do obsáhlejší smysluplné souvislosti: tento úkol lze srovnat sice se monotónní, ale odpovědnou činností inženýra – monitorujícího třeba provoz atomové elektrárny – který má při monotónní manipulaci s klávesami sledovat vždy jeden monitor, na němž by se mohlo objevit alarmové hlášení extrémně vzácné poruchy. Zkoumaná osoba měla sledovat obrazovku a – pokud nastane tento extrémně vzácný případ – stisknout určitou klávesu pro nastartování nouzového programu. Po této dodatečné instrukci vymizel alienační efekt u situačně orientovaných osob.

U této manipulace je zajímavá interpretace, lišící se od běžné intuice. Nespokojujeme se s běžnou intuicí, že smysluplné akce se prostě provádějí raději. Na podkladě teorie PSI vysvětlujeme toto zjištění tak, že dodání smyslu aktivuje sebeprožívání jedince, jež je v teorii takřkajíc protihráčem negativní emotivity (obr. 2).

Smysl tudíž definujeme pomocí propojení mnohočetných vztahů mezi určitým zážitkem nebo činností na jedné straně a co nejčetnějšími rysy koherentního já na druhé straně, tedy komplexním vzájemným propojením různých potřeb, preferencí,

postojů a sebepercepce jedince. Jestliže se dodáním smyslu aktivuje tento systém, pak lze na základě inverze 2. modulační hypotézy očekávat „potlačení“ záporné emotivity (obr. 2), a to tím spíše, jestliže se – jako ve zmíněných experimentech – smysluplnost podpoří, a to aktivací funkce pozornosti, která vede k bdělému sledování vzácně se vyskytujících jevů („vigilance“).

V teorii PSI se předpokládá, že tato funkce pozornosti je identická s již uvedenou funkcí pozornosti vytvářející kongruenci (nebo je s ní často spojená); zprostředkuje rovněž užití komplexního zkušenostního vědění, relevantních sebeprezentací a také prožívání smysluplnosti při interpretaci senzorických dat a spíše potlačuje inkongruentní vjemy. Důvod tohoto předpokladu spočívá v tom, že (implicitní) reprezentace zřídka se vyskytujících jevů (na něž se vztahuje funkce vigilance), a taktéž reprezentace vzácně se vyskytujících nebo vzdálených asociací, je v paměti uložena formou kontextu nebo pozadí; tuto paměť můžeme spojit s týměž mentálním a neuroanatomickým systémem, který by mohl zprostředkovat jak Jungovu funkci citění, tak sebeprezentace, ba dokonce prožívání smyslu.

Neurofyzilogické a kognitivně psychologické výzkumy spojily tento systém, který – jak se zdá – zprostředkovává jak vigilanci, tak vzdálené významové asociace a začleňování zpětných vazeb, do této sítě implicitních reprezentací vědění, s pravohemisférovým (zvláště prefrontálním) kortexem (Beeman et al., 1994; Knight & Grabowewsky, 1995; Nakagawa, 1991; Posner & Raichle, 1994). K empirickým dokladům o sklonu k alienaci u stylů senzitivních vůči trestům (a asi také málo senzitivních vůči odměnám) se podrobněji vrátíme v kapitole o konstrukční validitě PSSI.

Již zde je však třeba konstatovat, že podle teorie PSI lze předpokládat nejméně dvě různé formy alienace: ve spojení kladnou emocií (prospektivní situační orientace: LOP) jde o informovanou (manifestní) alienaci: na podkladě intaktního přístupu k sebeprezentacím a reprezentacím citění jedinec ví, že nedělá to, co vlastně chce dělat; jsou mu sice dostupné sebeprezentace, ale nemůže jimi regulovat chování. U negativní emoce se naproti tomu podle 2. modulační hypotézy předpokládá chybně informovaná

(latentní) alienace: jedinec nemá přístup k vlastním pravdivým sebeprezentacím. Při zátěži je tento přístup ztížený, takže jedinec může dokonce snadno zaměnit cizí přání, očekávání atd. se svými vlastními (Kuhl & Kazén, 1994).

8.3 Mudrování

V jiných experimentech se potvrdila hypotéza, že situačně orientovaní vskutku prožívají více nechtěných intruzí než činnostně orientovaní (Klinger & Murphy, 1994; Kuhl, 1983; Kuhl & Baumann, 1995) a více epizod, kdy se nemohou oprostít od hloubání, přemítání, mudrování. Také tento jev bychom mohli objasnit tím, že funkce citění je blokována nadměrnou zápornou emotivitou a nadměrnou funkcí myšlení v důsledku redukované kladné emotivity; jsou to totiž ve funkcích citění vysoce inferentní struktury vědění, jež obvykle omezují nežádoucí vjemy a na ně se vážící myšlenky. Hloubání situačně orientovaných jedinců lze podle toho odvodit z podobného mechanismu jako nekontrolované orientační reakce, které Luria (1973, 1993) popsal u svých pacientů s poraněním frontálního laloku. Tito pacienti nejsou s to odezírat od náhle se objevujících irelevantních podnětů, i když je to odvádí od jejich aktuálního úkolu.

Teorie PSI dokonce umožňuje zajímavé rozlišení mezi různými formami mudrování: u nízké senzitivity pro odměny, případně u silného tlumení kladné emotivity při frustračních zážitcích (prospektivní situační orientace: LOP) se očekává zesílení nekontrolovatelné mudrování, neboť aktuální cíle redukují regulaci chování i myšlení (srov. obr. 2). Jestliže není současně také zvýšena senzitivita pro tresty, mělo by být mudrování prožíváno jako „sobě cizí“: pokud sebeprezentace nejsou tlumeny tonicky zvýšenou negativní emotivitou, může subjekt prožívat inkompatibilitu mudrování.

Právě takovému průběhu by se mělo při tonicky zvýšené negativní emotivitě zamezit, takže by se v tomto případě mělo dospět ke druhé, pro subjekt nesenzitivní formě mudrování. Baumannová toto odvození potvrdila (Kuhl & Baumann, 1995): osoby se zvýšenou situační orientací po neúspěchu (LOM) dovedly rozlišit intruzní myšlenky od neintruzních, když byly dotázány na znaky vztahující se k sobě. Intruzní

myšlenky byly sice škálovány jako méně kontrolovatelné než neintruzní, avšak nikoli jako méně „samými chtěné“ nebo silněji snižující sebecit.

Tyto aplikace teorie PSI ukazují, že je smysluplné rozlišovat mezi dvěma často úzce asociovanými jevy, totiž mezi tlumením systému odměn (nízká kladná emotivita) a aktivací systému trestání (vysoká negativní emotivita), neboť je docela možné rozlišit účinky obou těchto procesů (obr. 2). Tlumení systému odměn signalizuje *ztrátu kontroly*, tedy například nedosažení očekávané odměny (frustrace), zatímco aktivace systému trestů signalizuje nástup neočekávaného averzního zážitku (*ztráta předvídatelnosti*). Při objasňování 2. modulační hypotézy již byla uvedena neschopnost předvídat konkrétní události na podkladě stávajícího kontextového vědění („kontaktní vědění“) jako důležitá vybavovací podmínka pro aktivaci negativní emotivity.

Také pro subtilní rozlišení mezi ztrátou kontroly a ztrátou předvídatelnosti jsou k dispozici jasné empirické podklady. V jedné starší práci jsme experimentálně separovali ztrátu kontroly a ztrátu předvídatelnosti tak, že jsme probandům jedné z několika skupin, jež byly vystaveny neočekávanému neúspěchu, oznámili, že by podle přetestu nemohli v daném úkolu počítat s dobrým výsledkem, ale že by se přesto měli nadále snažit (Kuhl & Weiß, 1994). Je zajímavé, že při porovnání se skupinou nepočítající s neúspěchem, nebyl zjištěn deficit výkonu v následujícím úkolu u této skupiny (situačně orientovaných), která mohla svůj neúspěch předvídat.

Nyní již můžeme toto zjištění objasnit tím, že při úspěšné aktivaci implicitního zkušenostního vědění, zahrnující také *předvídaní* přibližného průběhu výkonu, se aktivace systému trestů udrží v mezích také u situačně orientovaných. Tato interpretace vyplývá z inverze 2. modulační hypotézy: citové prožívání není tlumeno pouze aktivací systému trestů, nýbrž se také opačně tlumí negativní emoce, dokud je aktivní funkce citů. Tento aspekt teorie PSI objasňuje účinek terapeutických přístupů „vedoucích k smysluplnosti“ (například logoterapie) a současně upřesňuje jejich indikaci: u všech stylů a poruch se sníženým přístupem k reprezentacím citů a sebereprezentacím v důsledku tonické nebo chronicky nadměrné funkce

emocí spojených s tresty, může navození smysluplnosti stejně jako aktivace jiných forem systému já (kreativní terapie) nepřímo napomáhat tlumení nadměrné funkce záporné emotivity.

8.4 Zátěžově kontingenční aktivace vnímání

Vnímání se v teorii PSI charakterizuje pomocí relativně elementárních smyslových vjemů: jednotlivé, tzn. do přesahujících „map vědění“ dosud ještě neintegrované „objekty“ v různých senzorických modalitách, jako vizuální (předměty, osoby), akustické (tóny, zvuky), somatosenzorické (tělesné počitky) nebo emoční (popudy, primární afekty) „objekty“. Jak bylo již zmíněno, aktivace funkce vnímání je přitom vždy spojena se zvláštní funkcí pozornosti, obzvláště zesilující diskrepance od očekávaných vjemů. Podle druhé modulační hypotézy lze nyní očekávat nejen tlumení citů a holistické sebereprezentace, nýbrž také senzibilizaci funkce vnímání, pokud dojde k setrvalé aktivaci systému trestů (obr. 2).

Také pro tento předpoklad je dost jasných důkazů. Beckmannová (1989, 1990) provedla vícekrát replikaci zjištění, že u situačně orientovaných docházelo k zlepšení výkonu při čtení tachistoskopicky exponovaných slov, když jim bylo předem sděleno, že jim oproti původní dohodě nemůže být zapláceno za účast na výzkumu. Jestliže vycházíme z předpokladu, že tato manipulace nejen redukuje kladné emoce, nýbrž – zvláště u osob senzitivních vůči trestům (například u situačně orientovaných) – také způsobuje setrvávající aktivaci systému trestů („zklamání“), pak toto zjištění přesně odpovídá předpokladům teorie PSI: negativní emotivita má přece zesílit funkci vnímání, například také snížit prahy pro rozpoznání smyslových dat.

Také skutečnost, že k tomuto zjištění docházelo zřetelněji u jedinců se sklonem k mudrování (LOM) než u LOP varianty situačně orientovaných, energeticky chudých (vážavých), je zcela ve shodě s druhou modulační hypotézou: škála hloubání (preokupace) se interpretuje jako míra zátěžově kontingenční aktivace systému trestů, zatímco škála „vážání“ (deficit energie) by spíše měřila sklon tlumit systém odměn podílející se na aktivaci chování.

Posléze je pochopitelné samo o sobě paradoxní zjištění, že situačně orientovaní v „situaci zklamání“ M. Beckmannové, přestože měli zlepšené percepční výkony, udávali sníženou schopnost koncentrace a pracovní motivace. „Koncentrace“ by vyžadovala aktivaci funkce citění, jež je podle teorie PSI propojena s automatickým a široce účinným systémem pozornosti („vigilance“). Když je tato funkce utlumena trvajícím negativním emotivitou, pak by na základě toho měla klesat také „schopnost koncentrace“, přinejmenším rozumíme-li tím schopnost všimnout si bez zvláštního úsilí širokého spektra informací, které se „nějak“ hodí k aktuálním sebereprezentacím (tedy k tomu, co je okamžitě žádoucí, co se považuje za vlastní úkol atd.). Nízká pracovní motivace může být výrazem redukce senzitivity pro kladnou emotivitu (odměňování), u situačně orientovaných často ve spojení s aktivací systému trestů.

8.5 EEG koreláty útlumu volných procesů

Stále více neurofyziologů a neuropsychologů uvádí frontální kortex ve spojení s vysoce inferentními seberegulačními funkcemi (Fuster, 1989; Goldman-Rakic, 1984; Knight & Grabowecy, 1995; Luria, 1992/1997; Shallice, 1988). Na tomto místě nelze uvádět četné doklady potvrzující tuto tezi (Kuhl & Fuhrmann, 1998). Uvedme však alespoň jedno zjištění z našeho neurofyziologického výzkumu, provedeného zčásti ve spolupráci s Renatou Haschke v Neurofyziologickém ústavu v Jeně. Pokud souhlasí, že všechny uvedené fenomény – mudrování, alienace a introjekce subjektu cizích cílů – spočívají na útlumu vysoce inferentních kompetencí citění a seberegulace u situačně orientovaných, pak bychom museli u těchto osob zjišťovat při zátěži elektrofyziologické koreláty frontálního útlumu, jakmile u nich vyvoláme prožívání zátěže.

Vyvolali jsme takové zážitky v laboratoři exponováním slov, jež osobám připomněly tíživé životní události. Tato slova byla napřed vybrána ze strukturovaného interview. Výsledek replikace je jednoznačný: situačně orientovaní vykazovali pozitivní posun pomalých potenciálů, které četní autoři považují za indikátory masivního útlumu kortikálních procesů (obr. 3). Jestliže tento útlum opravdu pochází

z tlumení kompetencí autoregulace, pak by měl být snímátný zvláště z prefrontálních elektrod. Právě to se skutečně potvrdilo.

Toto je pouze jedno z řady objasňujících zjištění této psychofyziologické práce. Teoreticky souhlasné rozdíly mezi činnostně a situačně orientovanými se vyskytovaly téměř u každé identifikovatelné komponenty evokovaných potenciálů, jestliže navozovaly zátěžové nebo uvolňující zážitky (například Haschke, Tennykeit & Kuhl, 1994; Haschke & Kuhl, 1994; Kuhl, Schapkin & Gusew, 1994). Jak to ilustruje obr. 3, činnostně orientovaní, ale nikoli situačně orientovaní, diferencovali u relativně časné komponenty (180 ms po expozici slova) mezi emociogenními a neutrálními slovy (srov. amplitudu N180, jež se interpretuje ve smyslu časné, senzorické orientační reakce). Kromě toho činnostně orientovaní prokázali na rozdíl od situačně orientovaných zřetelně pomalý pozitivní posun cca 600 ms po expozici slov, které interpretujeme jako „vlnu potlačení“: žádáme-li probandy, aby exponovaná slova podrželi a v žádném případě je nevytěšňovali („náповěď mudrování“), vymizí tato vlna také u činnostně orientovaných (Haschke & Kuhl, 1994). Paradoxně jsou to právě ti jedinci, na vědomé úrovni spontánně málo hloubající o zátěžích (činnostně orientovaní), kteří při zpracování informací v časné fázi selektivně reagují na zátěžové informace. Domníváme se, že nevědomá senzibilizace pro možné zátěžové informace je předpokladem toho, že lze momentálně nerelevantní signály zátěže nebo stresu dalekosáhle oddálit od vědomé reprezentace (Kuhl, 1994a; 1996). Tabulka 6a potvrzuje předpokládané souvislosti mezi situační orientací (nízká hodnota HO) a příslušnými škálami PSSI.

Tabulka 6a:
Korelace mezi hodnotami PSSI-9 a dotazníku HAKEMP-90 (N = 280)

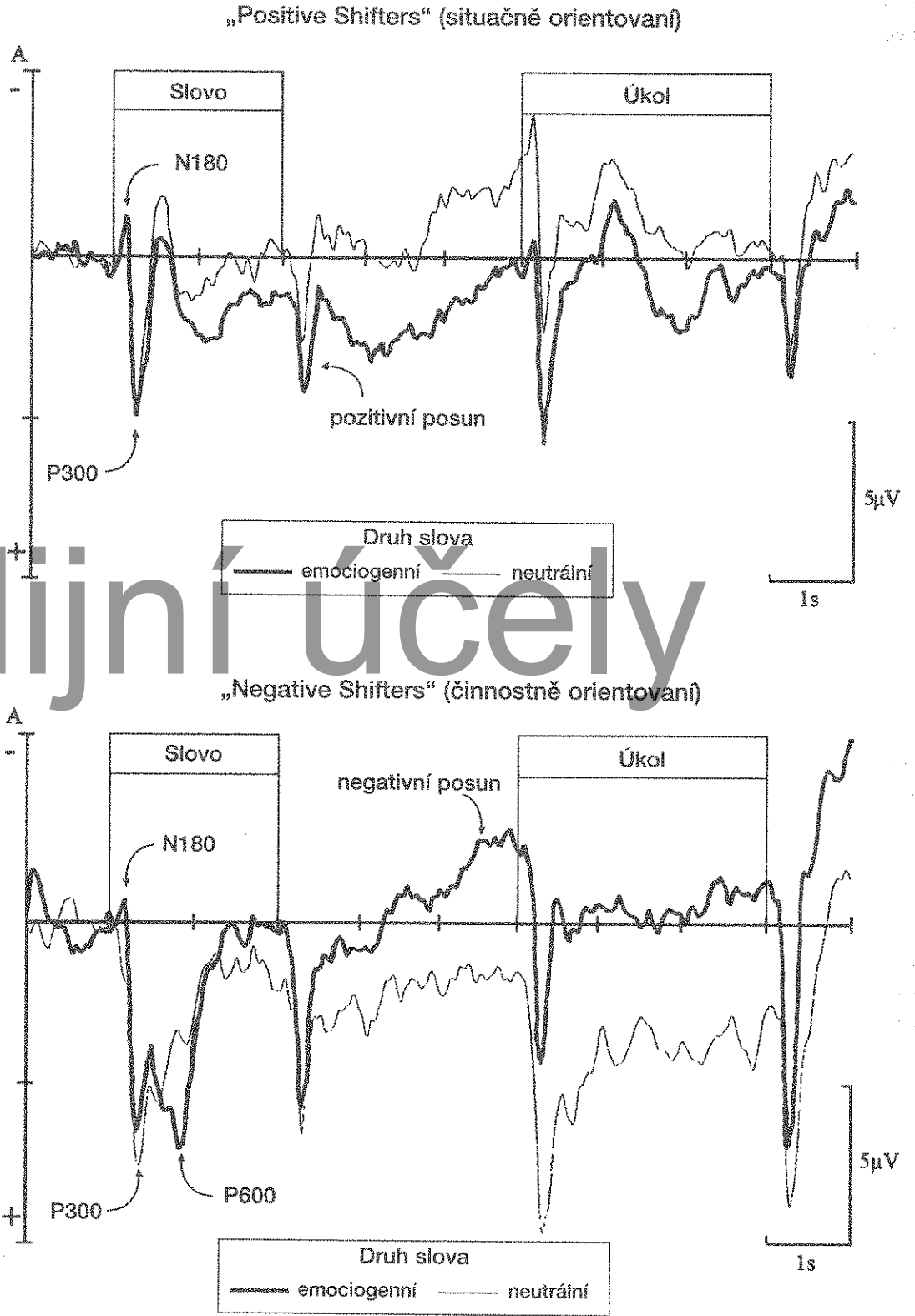
	DS	PN	SZ	SN	NT	ST	RP	NR	NG	ZS	BL	HI	DP	OB
HOM		-0,18		-0,45	-0,21		+0,26		-0,15	-0,29	-0,31	+0,17	-0,39	-0,12
HOP			-0,12	-0,30	+0,21		+0,25	-0,16	-0,22	-0,19	-0,31	+0,12	-0,39	
HOT				-0,19					-0,17	-0,10	-0,19		-0,25	

Poznámka: Jsou uvedeny korelace průkazné na 5% a 1% (tučně) hladině významnosti
Legenda:

- HOM = orientace jednání po neúspěchu
- HOP = prospektivně orientované jednání
- HOT = orientace jednání skrze koncentrace na činnosti

(Zkratky: viz tab. 2)

Obrázek 3:
Evokované potenciály při expozici slov s emočním obsahem a neutrálních slov, odděleně pro situačně orientovaná (nahore) a činnostně orientovaná (dole) slova. Podle: Rosahl et al., 1993.

14. Příloha I.

Styly a poruchy: funkční profily a vývoj

V dalších oddílech jsou uvedeny informace pro další charakteristiku každého stylu osobnosti a každé poruchy. Tento výklad předpokládá znalost teoretické části manuálu (teorie PSI), případně knižní publikace (Kuhl, 2001), kde je tato teorie podrobně rozvedena. Dodatečné atributy rozšiřují prototypy charakteristik na základě amerického manuálu DSM-III-R a DSM-IV, jak je uvedeno v kapitole „Popis škál“. Rozšířený popis se opírá o užití teorie PSI a zahrnuje diskusi (1) o charakteristice funkčních profilů psychických makrosystémů (srov. tab. 6), (2) o podmínkách vývoje u každého stylu.

Pro charakteristiku funkčních profilů jsou z teorie PSI odvozeny hlavní znaky, případně symptomy osobnostních stylů a poruch zjištěných pomocí PSSI. Základem všech odvozených závěrů jsou (1) obě modulační hypotézy o interakci mezi emočně-motivačními systémy (systém odměn a trestů, případně kladné a záporné emoce), kognitivními makrosystémy (sekvenční myšlení, celostní citění, vnímání senzitivní pro nesrovnalosti a intuitivní regulace chování), (2) popis funkčních znaků čtyř kognitivních systémů (srov. kapitolu „Teoretický rámec: teorie PSI“). Na tomto místě již neuvádíme charakteristické znaky každého typu (srov. kapitolu „Popis škál“). Pro zjednodušení dalšího výkladu naznačíme zejména užití teorie PSI pro objasnění symptomů poruch osobnosti. Znaky odpovídajících stylů lze odvodit z tohoto výkladu.

12.1 Typy podnětů

Rekapitulace modulačních hypotéz. Při odvozování funkčního profilu určitého typu je prospěšné přihlídnout ke grafickému znázornění modulačních hypotéz (obr. 2): Toto zobrazení ilustruje, (1) že zvýšení kladné emotivity nebo aktivace systému odměn tlumí vliv sekvenčně analytického myšlení na volní regulaci jednání a aktivuje intuitivní programy chování (1. modulační hypotéza) a (2) že zvýšení záporné emotivity nebo aktivace systému trestů tlumí vliv celostního citění, včetně jeho implicitních „kognitivních map“ a sebereprezentací propojených s emocemi, tedy vliv na vědomé sebeprožívání, a zvyšuje vliv diskrepančně a konfliktně senzitivního vnímání (vnímavost pro nesrovnalosti v očekávaných dojmech a zážitcích (2. modulační hypotéza).

12.1.1 Sebejistý styl, případně disociální porucha osobnosti

Funkční profil. Souhlasně s empirickými údaji v literatuře se tento typ v teorii PSI odvozuje z útlumu negativní emotivity, který může dosahovat až chronického stupně. Tím se redukuje funkce útlumu chování u podmíněných reakcí strachu („výchova rozvíjející svědomí“), což podle intenzity a přiměřenosti situací může vést k sebejistému nebo bezohlednému chování. Vystupňované sebevědomí se v teorii PSI vysvětluje tlumením negativní emotivity: protiregulační snížení negativních emocí, které se aktivují při akutním ohrožení nebo podmíněným spouštěcím impulzem strachu, je spojeno s vytvářením koherentních sebereprezentací, zprostředkujících integrovanou reprezentaci vlastních přání a potřeb a potlačujících pocity, které neodpovídají takovým sebereprezentacím (srov. 2. modulační hypotézu). Empiricky není dosud objasněno, zda je toto modulační působení vázané na předmět, tzn. omezené na ohraničitelné podněty, nebo zda nastupuje globálně. V posledním případě by bylo třeba zařadit sebejistý styl, případně disociální poruchu jako „zabrzdnění temperamentu“.

Vývoj. U disociální poruchy je ještě třeba mít na zřeteli paradoxní souběh zvýšeného přístupu k sebereprezentacím („sebeuvědomění“) a primitivní úrovně systému vlastního já: u vývojových podmínek, jak je předpokládá u disociálního typu například Kohut (1979) a které byly mezitím empiricky validizovány (například Shaw, Keenan & Vondra, 1994) se připisuje centrální úloha faktoru ignorování potřeby pozornosti a autonomie u dětí, u nichž jsou tyto potřeby obzvláště silně rozvinuté. Vývoj vlastního já, a s tímto vývojem spojená snaha po autonomii a prosazování vlastní vůle, závisí velmi silně na sociálním respektování projevů sebe (srov. Kohutův pojem zrcadlení), neboť sociální „uznání“ je zřejmě podstatnou součástí toho mechanismu učení, jímž se vytváří vědění o sobě samém, o jeho sociálním kontextu a o možnostech sociálně únosného prosazování vlastních zájmů. Nedostatečná odezva obzvláště silně vyhraněné touhy po pozornosti, zjišťovaná u dětí s disociálními projevy (Shaw et al., 1994), vede podle této teoretické analýzy k nedostatečnému vývoji individuace, k takovému

vývoji já, který při současném, na temperamentu závislém sebeuvědomění (tzn. u zvýšeného příklonu k sebeprezentacím, zejména při frustraci a stresu), vysvětluje posun od sebejistého stylu k disociální poruše.

12.1.2 Nedůvěřivý styl, případně paranoidní porucha osobnosti

Funkční profil. Podle teorie PSI se symptomy tohoto typu vysvětlují jako důsledek zvýšené funkce sebeprezentací a funkcí vlastního já (analytické myšlení, plánování, sebekontrola) při současném odpojení těchto funkcí z utváření chování (poslední uvedené na základě nízké aktivity systému odměn). Tato systémová konfigurace se opět odvozuje z potlačení („deregulace“) kladných i záporných emocí na úrovni vědomého prožívání (obr. 1 a 2): nízká kladná emotivita (nebo: utlumená aktivita systému odměn) vede k aktivaci analytického myšlení a tlumí regulaci jednání (1. modulační hypotéza), zatímco tlumení negativní emotivity vede k aktivaci citů a sebeprezentací a k zesílenému vnímání rozporů (2. modulační hypotéza). Z této systémové konfigurace se odvozuje fenotypicky zvýrazněná nedůvěra: kdo stále pociťuje své dobré intence na základě výrazné aktivace sebeprezentací a uvědomuje si je na úrovni verbálního myšlení, ale mnohé z těchto záměrů neuskuteční pro snížené utváření chování, činí krátkodobě nebo dlouhodobě jiné lidi odpovědnými za své nezdary. Tato „tendence k externalizování“ je podporována slabým sklonem pochybovat o vlastním přesvědčení, kterou předpokládáme u všech stylů a poruch s dispozicí k sestupné regulaci záporné emotivity. Podle 2. modulační hypotézy sebekritika a sebekontrola potřebují, aby se ve spojení s netlumenou zápornou emotivitou uplatnila senzitivita pro slabé stránky, pro inkongruence, tedy pro pocity, které nejsou kongruentní se stávajícími sebeprezentacemi.

Vývoj. Podmínky vývoje paranoidní poruchy jsou méně prozkoumané, než je tomu u disociální poruchy (viz výše). Z teorie PSI lze odvodit, že paranoidní porucha vzniká z kombinace podmínek vývoje pro disociální a schizoidní poruchy (tzn. jednak ignorování silně vyhraněných potřeb pozornosti a autonomie, jednak chybějící zakoušení hřejivých citů a přijetí v raném dětství). Nedůvěru je tedy třeba chápat jako

„emergentní“ následek emoční distance vůči druhým lidem (schizoidní komponenta) a zvláště silně rozvinutých potřeb uznání, statusu a autonomie, včetně zvýšeného příklonu k zčásti nerozvinutým sebeprezentacím (disociální komponenta). Poněvadž lze předpokládat, že pro útlum u schizoidního typu je oblastí rozhodujícího vlivu úroveň vzniku a projevů potřeb (viz dále: schizoidní porucha), můžeme na základě toho vysvětlit, proč se disociální podíl u paranoidního typu projevuje více v prožívání (nedůvěra, negativní hodnocení, pohrdání, potlačená agrese) než v chování vyznačující se sebezprosazováním nebo bezohledností.

12.1.3 Rezervovaný styl, případně schizoidní porucha osobnosti

Funkční profil. V teorii PSI se odvozuji rysy tohoto typu (věcnost, chudé projevy kladné emotivity, sociální zdrženlivost) z utlumení systému odměn i kladných emocí, což vede k tomu, že se hlavní funkcí stává podle 1. modulační hypotézy analytické myšlení (tab. 6 a obr. 2) a brzdí se spontánní rozvinutí rutin chování, motivovaných podněty, a rovněž intuitivní prožívání a chování, vázané na zkušenosti („archetypické“). Avšak na rozdíl od jiných stylů a poruch s nízkou senzitivitou pro odměny se oblastí rozhodujícího vlivu stává tlumení kladných emocí (včetně potřeby hřejivých citů a akceptance), a to nikoli ve spojení s motivujícími podněty, nýbrž s vývojem a projevy potřeb v raném věku. Z toho lze teoreticky odvodit, proč se tlumení kladných emocí u schizoidních poruch spojuje méně často s depresivními symptomy, než je tomu u jiných poruch, které jsou podmíněny útlumem kladných emocí (srov. nízkou korelaci mezi klidným-depresivním stylem a rezervovaným-schizoidním stylem, což vyplývá z toho, že tyto škály jsou syceny rozdílnými faktory versus relativně vysokou korelaci mezi prvním stylem a sebenejistými i se závislými styly, které tvoří společný faktor: tab. 3): deprese zřejmě předpokládá persistenci neuspokojené potřeby, která pak vede k depresivním symptomům, jestliže současně nemohou být prožívány žádné uspokojivé vlastnosti stávajících objektů, které by uspokojovaly potřeby (tzn. žádné „popudy“; neboť u sebenejistých a závislých stylů působí útlum při utváření popudů, nikoli na úrovni vzniku a projevů potřeb).

Vývoj. Podle hypotézy o tlumení kladné emotivity na poměrně raném stupni vývoje (tzn. při rozvíjení potřeby hřejivých citů a vztahů k blízkým lidem) lze očekávat, že rozhodující vývojové podmínky pro rezervovaný styl a schizoidní styl začínají v ontogeneze relativně záhy, totiž tehdy, když se poprvé objeví potřeba hřejivé blízkosti (například tělesného doteku). Nové vývojové psychologické poznatky potvrzují klasickou psychoanalytickou tezi, že schizoidní typ skutečně představuje nejranější vývojovou poruchu: děti které vykazují ve 12 měsících typické rysy schizoidní osobnosti (srov. A typ vazby podle Ainsworthové et al., 1978), mají matky, které odmítaly těhotenství a v prvních dnech a týdnech života zacházely se svými dětmi relativně bez lásky (Egeland & Farber, 1984). Z hlediska teorie učení vede trvalá frustrace potřeby k vytvoření odpovídajícího útlumového potenciálu („vyhasínání“). Poněvadž v prvních dnech života ještě nejsou rozvinuty všechny systémy, podílející se na vývoji předmětné popudové motivace (Kuhl & Völker, 1998), je možné, že se tento útlumový potenciál mohl odvíjet na „primitivnější“ funkční úrovni, jež souvisí se vznikem a se sociálně komunikačním projevem potřeb hřejivých citů a příklonu. Zatím bylo skutečně empiricky prokázáno, že v prvních dnech a týdnech života dozrává kladná emotivita (například podmiňovatelnost kladných zkušeností) dříve než negativní emotivita (Sameroff & Cavanagh, 1979).

12.1.4 Sebekritický styl, případně sebenejistota („vyhýbání se“) na úrovni poruchy osobnosti

Funkční profil. V teorii PSI se úzkostná zdrženlivost odvozuje z vysoké senzitivity pro tresty při současně nízké schopnosti udržet při frustracích kladné rozpoložení (nízká aktivita systému odměn). Podle obou modulačních hypotéz vede tato konfigurace emočních systémů k dominanci analytických myšlenkových funkcí při současném útlumu chování, což může navozovat „pasivní fixaci cílů“ nebo k „orientaci na situaci“ (například hloubat o cílech, ale nedělat nic pro jejich dosažení). Vysoká senzitivita pro tresty vysvětluje jednak zranitelnost a z toho vyplývající obavu ze sociálního hodnocení, jednak by mohla být ve shodě s rysy, které vyplývají z redukované vazby na sebeprezentace při zátěži (2. modulační hypotéza). K takovým důsledkům sníženého příklonu na sebe

sama patří u situačně orientovaných jedinců experimentálně prokázané odcizení od vlastních citů a preferencí (Guevara, 1994; Kuhl & Beckman, 1994b) a zaměňování cizích přání s vlastními.

Vývoj. Skutečnost, že také ve velmi pečlivých longitudinálních výzkumech dětí, které ve věku 12-18 měsíců vykazují předběžné formy sebenejistého nebo závislého osobnostního stylu (srov. aspekty typu vazby C u Ainsworthové et al., 1978), nebyl prokázán žádný koherentní prototyp zátěžových vývojových podmínek (srov. například Egeland & Faber, 1984), posiluje klasickou hypotézu, že jmenované poruchy se zakládají na pozdějších vývojových vlivech, třeba na nekonsistentně se vyskytujících frustracích potřeb vazby, jak k tomu dochází při trestání odnětím lásky nebo při zážitcích spojených s rozchodem v rodině.

12.1.5 Pečlivý styl, případně nutková porucha

Funkční profil. Podle teorie PSI se na pečlivém stylu, případně na poruše osobnosti spojené s nutkavostí, podílí převaha záporné emotivity. Teoreticky vzato (2. modulační hypotéza), negativní emotivita vede k dominanci prožitků neshod a k potlačování prožitků integrovaného já (tab. 6). Ztížený přístup k sebeprezentacím vysvětluje odcizení od vlastních citů a potřeb, charakteristické pro pečlivý, případně nutkový styl a objasňuje zejména setrávání při sledování cílů, jež se může u nutkové poruchy vyvinout k výrazné rigiditě: obvykle systém „cítění“ – zejména při neúspěšném chování – nabízí implicitní konfigurační vědění („mapy vědění“), jež aktivuje alternativy při volbě jednání. Jestliže je přístup k tomuto systému zablokovaný, nenapadne jedince, kterých se to týká, vůbec žádná alternativa, i když je základní vědění k dispozici. Tím lze vysvětlit perseveraci na úrovni chování nebo na cílovém zaměření, která se manifestuje jako důkladnost nebo – u patologické formy – jako nutkavost.

Důkladnost („svědomitost“), případně nutkavost, není ostatně nutně spjata se zvýšenou senzitivitou pro tresty. Zásadně se může tento typ spojovat s ostatními styly, neboť je sycen relativně samostatným systémem, který utváří chování: intuitivní rutiny chování se podle teorie PSI (1. modulační hypotéza) aktivují tím

spontánněji, čím atraktivnější je žádoucí předmět (podnět) a čím pozitivnější je naladění organismu (obr. 2), mohou však být také aktivovány neutrálními nebo dokonce negativními podněty nebo náladovými stavy, totiž tehdy, když se chování opírá o návyky, tzn. jestliže jsou na základě častého upevňování spojeny s určitými vyvolávajícími podněty (srov. na obr. 2 šípku přerušované čáry naznačující proces utváření chování). Intuitivní regulace chování není v tomto případě navozena v prvé řadě emočními a popudovými systémy, analytickým myšlením a sebereflexním citěním, nýbrž se taková regulace může sama aktivovat, jestliže intuitivní rutina chování převládá v určité situaci. (Příklad z každodenní zkušenosti: Jestliže se vytvořil častým opakováním odpovídající program chování, zavíráme dveře auta nezávisle na tom, zda nás to právě baví a nezávisle na tom, zda je to v souladu s nějakým vlastním zájmem).

Vývoj. Nutkavé chování se často zakládá na zvýšené funkci a osamostatnění systému tak důležitého pro regulaci rutinního chování, tzn. na odpojení ovlivnitelnosti intuitivní regulace chování od emočního popudu jednání. Z vývojově psychologického hlediska může k tomuto osamostatnění systému pro regulaci chování docházet zvláště tehdy, když je tento systém geneticky silně předznamenán a jestliže jsou na základě ranných vývojových vlivů omezeny jiné systémy podílející se na aktivaci chování (jako přístup k vlastní a cizí emotivitě u schizoidních nebo přístup k sebereprezentacím u sebenejistých, závislých a pacientů typu borderline). I když chápeme vysokou senzitivitu pro tresty jako prototypickou podmínku vývoje nutkavé poruchy osobnosti (srov. nutkavost 1 na obr. 2), víme, že může dojít k formování rutinního chování, nezávislého na podnětech, které není dáno výraznou intenzitou trestání. Kdykoli se na základě vzájemného působení nespecifických zátěží a geneticky předznamenané senzitivity funkční sítě systémů podporujících intuitivní regulaci chování (Insel, 1992; Jenike et al., 1990) rozvíjí zvýšená funkce některého z těchto systémů, mohou vzniknout nutkavé symptomy. K osamostatnění systémů, které reguluje návykové chování, může dojít u všech kombinací vyhraněnosti kladné a negativní emotivity. Ve spojení s dispozičně zvýšenou negativní emotivitou – spolu s obzvláštní důkladností a ulpíváním na rutinním chování – však lze očekávat také zmíněné

blokování sebereprezentací a jiných aspektů funkce citění.

12.1.6 Intuitivní styl, případně schizotypní porucha osobnosti

Funkční profil. V teorii PSI se tento styl vysvětluje na základě silné vyhraněnosti obou úrovní emotivity, případně úrovní motivace (tab. 6). Vysoká aktivace kladných i záporných emocí tlumí přístup k vysoce inferentním funkcím myšlení a citění (1. a 2. modulační hypotéza). Tím se vytvářejí neobvyklá nebo přímo „iracionálně“ působící schémata myšlení a chování, k nimž řadíme také archetypové představy a tušení. Vysokou disponovaností k prožívání kladných a záporných emocí, případně afektů se objasňuje sklon k tomu, že se jako „významné“ prožívají i takové obsahy vnímání a myšlení, které se nezúčastněným jeví jako emočně nevýznamné pro dotyčného jedince. Tímto způsobem lze na základě teorie PSI vysvětlit často neobvyklé nebo bizarní chování, zejména u poruch osobnosti tohoto typu.

Sociální distanci, spojenou s intuitivním stylem a schizotypní představivostí, odvozujeme ze zcela odlišných příčin než sociální rezervovanost schizoidních nebo sebenejistých jedinců: sociální distancie se zde nezakládá na utlumené potřebě lidské blízkosti (schizotypní) nebo na obavě z odmítnutí a kritiky (sebenejistí), nýbrž na nízké („top-down“) modulaci vlastních emocí, vyvolaných vnímaným sociálním kontextem (modulaci zprostředkovanou celostním citěním). Sociální distancie zde spočívá na skutečnosti, že vlastní citový svět má tak málo společného s city jiných lidí, takže to ztěžuje kontakt s nimi. Slabý podíl sociálně kontextového vědění (jež by vyžadovalo účast funkce citění) přispívá k dojmuneobvyklého nebo dokonce bizarního chování také tím, že paradoxně vystupuje s obzvlášť intenzivním pocitem „my“, který se v psychoanalytické literatuře popisuje jako splynutí hranic mezi já-ty. Podle teorie PSI je tento rys podmíněn tím, že nadměrná aktivace intuitivních rutin chování vede k dominanci fylogeneticky starých programů, které se orientují na úroveň společných citů („emoční nákaza“), na napodobení chování interakčního partnera a tím splynutí ve společenství (srov. například intuitivní rodičovské programy jak je popisují Papousek & Papousek, 1987).

Vazba fenotypicky podobných rysů u schizoidních, sebenejistých a schizotypních poruch (sociální rezervovanost) na genotypicky zcela odlišné mechanismy ilustruje zvláště výrazně odlišnost našeho přístupu od deskriptivních taxonomií: od prvních verzí DSM až po současné aplikace (Beck & Freeman, 1993/1990) byly schizoidní a schizotypní, mnohdy i poruchy sebejistoty převáděny na společný základ.

Vývoj. O vývojových podmínkách schizotypní poruchy, případně odpovídajícího osobnostního stylu nemáme empiricky doložené poznatky. Klasická hypotéza o souvislosti mezi schizofrenií a komunikací, zatíženou tzv. „dvojnou vazbou“ v raném dětství, zůstává jako zajímavá domněnka také o souvislosti schizotypní poruchy: smísení kladných a záporných emočně významných obsahů u dvojné vazby (matka vyjadřuje současně přijetí i odmítnutí, například když říká vyčítavě „Můžeš si jít klidně hrát a mě tu nechat samotnou“) by současně mohlo vést k aktivaci systému odměn i trestů. Pro aktuální genezi schizotypní systémové konfigurace je přitom nevýznamné, zda dvojná vazba představuje příčinu upevňující se tendence k současné aktivaci kladné a záporné emotivity nebo zdali je spíše důsledkem geneticky preformované senzitivity obou afektivních systémů.

12.1.7 Optimistický styl, případně rapsodická porucha osobnosti

Funkční profil. Optimistický styl a rapsodická porucha mají s ostatními styly, spojenými se zvýšenou kladnou emotivitou (zvláště: příjemný-histrionický a intuitivní-schizotypní), společné složky optimismu až nadšení. Kriticko-analytické myšlení je redukováno ve prospěch tendence k pozitivnímu přehodnocení zprvu negativně se jevících událostí. Vzhledem ke střední úrovni dimenze trestů lze očekávat efektivní kooperaci citění a vnímání, tzn. schopnost zachytit komplexní sociální souvislosti i vlastní podíl na situacích a současně také vnímat pocity vyvolané nesplněním očekávání. Tento vzorec schopností lze považovat za optimální předpoklad empatie a prosociální motivace.

Vývoj. Teoreticky lze mít za to, že optimistický styl je předznamenán odpovídající genetickou komponentou. Rapsodická porucha, projevující se horováním, které je neschopné reálného hodnocení

vlastních a cizích strastí i nedosažitelných přání a cílů, může vzniknout na základě takovéto dispozice: pro frustrující a bolestné vývojové podmínky: optimisticky disponované děti (vysoká senzitivita pro kladné emoce) by mohly podle tohoto vývojového předpokladu reagovat na tytéž vývojové podmínky (například chybějící rodičovská odpovědnost) – které vyvolávají u jiných dětí podle jejich „temperamentu“ sebenejistotu, závislost, disociální tendence nebo negativismus – jednostranným zintenzivněním a chronicitou kladné emotivity. Kromě toho z teorie PSI vyplývá, že je třeba hledat v anamnéze opěrné body pro vznik rezistence bezmocnosti („nikdy se nepoddát“, „i v nejtěžších situacích je vždy ještě důvod k naději“ nebo „nikdy se nesmíme vzdát“).

12.1.8 Ctižádostivý styl, případně narcistická porucha osobnosti

Funkční profil. Není snadné určit systémovou konfiguraci, na níž je založena narcistická porucha. Vycházejíce ze základního „depresivního“ modelu (silná senzitivita pro negativní emoce a rychlá redukce pozitivní emoce), předpokládáme sklon ke kompenzační aktivaci kladné emotivity a zároveň tlumení záporné emotivity: základní depresivní tendence je takřikajíc přehlušena prožitky síly (tab. 6). Z toho vyplývá „labilní“ lokalizace na opačném pólu emočního spektra (vysoká senzitivita pro odměny, případně kladné emoce a tendence k tlumení záporných emocí: viz obr. 1). Podle teorie PSI lze u této konfigurace emočního systému předpokládat impulzivní utváření chování (1. modulační hypotéza) a reaktivní (na zátěži závislou) aktivaci pozitivně laděné sebereprezentace (2. modulační hypotéza). Tyto funkční rysy dobře zapadají do popisovaných charakteristik ctižádostivého, případně narcistického typu (například pokud se týká přesvědčení o vlastní velkorysosti nebo o zvláštních nárocích vůči druhým).

Vývoj. Jestliže je v základu narcistické osobnosti jádro nejistoty nebo depresivity, lze předpokládat analogické vývojové determinanty jakými jsou četné prožitky odloučení od 8. měsíce věku nebo pozdější sankce odnětím lásky (srov. poruchu sebejistoty). Navíc by se mělo u narcistických způsobů řešení pátrat po vývojových podmínkách, které mohly podporovat aktivní redukci negativní emotivity. Nehledě

ke genetické dispozici k této formě zacházení s averzivními zkušenostmi, mohou zpětné vazby, posilující sebevědomí nebo dokonce vyžadující projevy síly („kluk přece nepláče“), přispívat k vývoji narcistického kompenzačního stylu. Při sklonu k silné potřebě autonomie a uplatnění může však také opačné výchovné klima vést k narcistické poruše: u dětí se silnou vůlí k sebeprosazování vede právě ignorování přání dítěte být středem pozornosti k empiricky doloženému nárůstu sebevědomého až agresivního chování (Shaw et al., 1994). Tato teoretická interpretace objasňuje klasický psychoanalytický paradox, že jak příliš mnoho, tak i příliš málo příklonu může vést ke stejné poruše osobnosti.

12.2 Typy temperamentu

Zatímco jsme dosud uvedené styly a poruchy vysvětlovali v teorii PSI (srov. tab. 6) na základě specifických charakteristik kladné a záporné emotivity, vyvolané podněty (a odpovídající senzitivitou pro odměny a tresty), v následujícím textu odvozujeme styly a poruchy z charakteristických rysů temperamentu, tzn. z globální aktivity (motorického chování) a globální vzrušivosti senzorických systémů. Temperament chápeme jako energetickou základnu chování („aktivaci“), případně prožívání („excitaci“), psychologicky a neurofyziologicky disociovatelnou od popudové motivace a emotivity.

Ačkoli aktivace a excitace mohou zesilovat kladné, případně záporné emoce a tím vyvolávat podobné modulační účinky na kognitivní systémy stejně jako systémy, které jsou primárně orientované na podněty, lze rovněž vyznačit funkční rozdíly: obě složky temperamentu (aktivace chování a excitace prožívání) mají méně „předmětně vázané“, tzn. méně specifické a méně konsistentní účinky na chování a prožívání ve vztahu ke konkrétním „objektům“ (včetně osob) než předmětně vázané emoce. Emotivita, která je podkladem dosud pojednávaných stylů je spojena s kladnými nebo zápornými popudy jednotlivých objektů, takže lze očekávat konsistentní vyhledávací, případně vyhýbavé chování ve vztahu k určitým objektům nebo objektovým kategoriím.

Dispozičně zvýšený temperament vede naproti tomu k emotivitě „vyvěrající ze situace“, která není

trvale spjata s určitými osobami nebo předměty a může vést k nadšenému přijetí nebo znehodnocování těchto předmětů v různých časových intervalech („oportunistické přetváření podnětů“): tato „dynamika ad hoc“ při přetváření popudů se vysvětluje tím, že temperament (tzn. aktivace a excitace) přímo energizuje nadřazené struktury (vůli), takže se právě vhodné emoce a popudové momenty vytvářejí centrálně (top-down místo bottom-up modulování popudů a emocí) podle požadavků okamžité situace a „nálady“. Přidatně k modulačním vlivům na kognitivní systémy, které mají s primárními podnětovými systémy společnou aktivaci a excitaci, lze očekávat specifické účinky: nehledě k uvedeným globálním (tzn. méně předmětně vázaným) účinkům na utváření chování, případně prožívání se předpokládá zrychlení procesu zpracování, takže se chování a prožívání stává spontánnější a „jistější“ (neboť dominantní programy obzvláště těžší z globální aktivace, na druhé straně však jsou však „povrchnější“, neboť „hlouběji“ situované (tzn. slaběji aktivované) úvahy, prožitky a programy chování mají menší naději získat vedoucí roli v chování, neboť vyžadují více času, než dovoluje impulzivně („temperamentně“) unášené chování, aby se docílilo provedení potřebné minimální aktivace.

12.2.1 Kritický styl, případně pasivně agresivní nebo negativistická porucha osobnosti

Funkční profil. Podle teorie PSI se pasivita odvozuje jak z nízkého úrovně globálního formování chování („flegmatický temperament“), tak ze zvýšené aktivace sebereprezentací, která je zase podmíněna nízkou senzorickou vzrušivostí: pro silnou fixaci na sebe připadá těmto osobám těžké, aby se přizpůsobily tomu, co očekávají nebo požadují druzí. Kromě toho lze při nízké úrovni utváření chování předpokládat relativně vysokou aktivaci analytických myšlenkových funkcí. Redukovaný temperament kritického stylu vysvětluje jednak lhostejnost, jednak slabou schopnost nadchnout se pro krátkodobé podněty (móda, letmé navazování vztahů).

Vývoj. U stylů a poruch závislých na temperamentu je empiricky doložen (Panteleyeva, 1975; Wilson & Matheny, 1986) zvýšený podíl genetických faktorů. To ovšem nikterak nevylučuje možnost

zintenzivnění dispozice ke zvýšené nebo snížené senzorické vzrušivosti, případně motorické indukované aktivity vlivem raných nebo pozdějších (terapeutických) zkušeností.

12.2.2 Loajální styl, případně závislá osobnost

Funkční profil. V teorii PSI se odvozuje redukce vlastní iniciativy závislých jedinců z útlu sebereprezentace a jiných citových funkcí vlivem nadměrně účinného systému trestů (negativní emotivita), což také současně tlumí city utvářející chování (snížená schopnost jedince, aby sám stimuloval, případně udržoval systém odměn a kladné emoce). Útlum „sebe sama“ se nesmí zaměňovat s celkovým útlumem chování (Gray, 1987): u loajálních, případně závislých osob je podle teorie PSI oslabeno pouze spojení mezi sebereprezentací a motorickou exekutivou, takže chování podnícené druhými osobami se může dokonce rozvinout snadněji než u jiných osob.

Vývoj. Podle klasické (psychoanalytické) vývojové hypotézy je závislost podmíněna příliš uspokojivými nebo příliš frustrujícími zkušenostmi v průběhu prvních měsíců života („orální fáze“). Zjištění moderní vývojové psychologie dokládají, že vliv kritických socializačních proměnných platí vždy jen pro určité děti s určitými dispozicemi (Egeland & Faber, 1984; Shaw et al., 1994). Rané zhýčkávaní nebo frustrování by podle toho mohlo vést k vývoji osobnostní struktury, vyznačující se závislostí, pouze u dětí se zvláště vyhraněnou potřebou jistoty a vazby na genetickém podkladě. Pro praxi to znamená, že tato struktura potřeb by měla být nejprve akceptována, namísto toho, aby byla jednostranně chápána jako „symbiotická“ patologie.

12.2.3 Impulzivní styl, případně porucha osobnosti typu borderline

Funkční profil. Tato porucha se často spojuje s chronickým pocitem prázdnoty a ztráty identity, což se v teorii PSI odvozuje ze snížení funkce vytvářející koherenci citění: integrace a celostní prožívání vlastních, zčásti „rozporných“ citů, potřeb a jiných složek sebezpojetí je redukována nadměrnou funkcí systému trestů (2. modulační hypotéza). Poruchy identity se

vztahují na nejrůznější životní oblasti, například na sexuální orientaci, na dlouhodobé cíle, na změny zaměstnání nebo osobní hodnotové kategorie. Mezilidské vztahy jsou na podkladě vyhraněného temperamentu (intenzivní afektivní reakce na úrovni globálního utváření chování a spontánního vnímání rozporů) zvláště intenzivní a vyznačují se proměnlivým znehodnocováním a nadměrným idealizováním: tento jev se objasňuje „oportunistickou“ formou zpracování popudů, očekávanou u velmi intenzivního temperamentu, při níž jsou afekty v menší míře zprostředkovány trvalou vazbou na určité objekty (podmiňování), nýbrž častěji spontánním vzplanutím (nadšení nebo znehodnocení). Tím lze také vysvětlit, že tito jedinci mají v extrémních případech sklon k nekontrolovatelným projevům vzteku nebo dokonce k suicidiálním pokusům.

Vývoj. Podle klasické psychoanalytické teorie je porucha borderline způsobena ignorováním nebo trestáním raných tendencí po autonomii („zanedbávání“) při současně nadměrného uspokojování potřeby jistoty a vazby („nadměrná ochranná péče“) – ve věku kolem 18 měsíců, v senzibilní fázi „opětného sblížení“. Tento předpoklad je zčásti empiricky potvrzen: pacienti s poruchou borderline často uvádějí, že prožívali v raném dětství zanedbávání nebo zvýšenou ochrannou péči (Zweig, Frank & Paris). Z pozorování chování v prvních dvou letech života vyplývá, že zanedbávání nebo trestání potřeby dítěte upoutat pozornost, případně potřeby autonomie vedou k pozdější vystupňované agresivitě (Shaw et al., 1994). Zmíněné vývojové podmínky nutně vedou právě u dětí se silnou potřebou připoutat k sobě pozornost a potřebou autonomie k trvalému konfliktu mezi potřebami autonomie a jistoty (vazby).

12.2.4 Příjemný styl, případně histriónská porucha

Funkční profil. V rámci modelu STAR nelze dosud jednoznačně doložit, zda histriónský typ vyplývá z obzvláště nízké nebo střední senzitivity vůči trestání. Je možné, že impulzivní (chování utvářející) základní typ je třeba umístit nikoli na úrovni kladné popudové motivace, nýbrž na úrovni globální aktivace chování („temperament“); srov. tab. 6, obr. 1. Výrazná energie uplatňující se ve formování chování objasňuje

podle teorie PSI malý vliv analytického (levohemisférového) myšlení na modulaci chování a zesílený vliv intuitivně celostního citění, který vysvětluje impresio-nistický styl tohoto typu. Čím silnější je kladná emoti-vita příjemného až histriónského typu, tím nezávaz-nější (málo předmětně vázaný), situačně a náladově podmíněný by mohl být sklon k pozitivní interpretaci prožitků a k čínorodému utváření chování.

Vývoj. Přerušení intuitivních interakčních progra-mů, které regulují emoční komunikaci mezi matkou a dítětem – například když je matka při vyšetření vyzvána, aby nasadila chladný výraz (still face) – vede u dítěte k enormně negativní afektivitě. Jako u jiných osobnostních variant, platí i zde, že frustrační zkuše-nosti způsobují zesílení potřeb (fixace) zvláště u těch dětí, u nichž je příslušná potřeba silně vyhraněná (Shaw et al., 1994). Přeneseno na vývoj histriónské osobnosti to znamená, že ponechávání tužby po hřeji-vých emocích a citovém kontaktu bez odezvy může vést k neúměrnému zvýšení této potřeby (kterou lze teoreticky i empiricky rozlišit od potřeby jistoty a vazby).

Zjištění, že histriónské rysy jsou v průměru silněji zastoupeny u žen než u mužů (tab. 11 v této příruč-ce), lze vysvětlit potřebou srdečného a spontánního emočního kontaktu s druhými lidmi, která je u žen v průměru silněji vyjádřena (MacDonald, 1992). Navíc je třeba počítat s tím, že při každé (nespecifické) zátěži dochází k zesílení této potřeby u osob, u nichž je potřeba (a schopnost) srdečného kontaktu s druhý-mi lidmi silně vyjádřena, neboť se jim tato interakční forma nabízí jako primární mechanismus pro zvládnání situací.

12.2.5 Pasivní (klidný) styl, případně depresivní porucha osobnosti

Funkční profil. Situační orientace osobnosti se podle teorie PSI chápe jako nepatologická modalita depresivní poruchy osobnosti. Oběma kategoriím je společný sklon opustit vlastní zájmy, což navozuje zvýšenou tendenci k chování, jež vychází z jiných zdrojů než ze sebe samého (návyky a chování navo-zené zvnějšku). Tlumení funkcí já se odvozuje z kom-binace zvýšené senzitivity pro tresty a redukované senzitivity pro odměny. V důsledku nízké senzitivity pro odměny se chování, které odpovídá vlastním zájmům, potřebám nebo jiným vlastnostem subjektu,

nemůže snadno rozvinout, zatímco zvýšená senzitivita pro tresty vede k tomu, že se redukuje také *sebepro-žívání*, což může zapříčinit altruismus, loajalitu, mrav-ní odpovědnost, ale také pocity viny a odcizení. Jestliže je malá senzitivita pro odměny, případně zvý-šená senzitivita pro tresty více podmíněna tempera-mentem, mohou popsané efekty vyplývat spíše „ze situace“ a nemusí být výrazně omezeny na určité objekty nebo osoby. Teoretické začlenění klidného stylu, případně depresivní poruchy do dimenze tem-peramentu napomáhá objasnit globalizaci, která je spojena s depresivními poruchami: stažení vlastních zájmů, kontemplativní, případně hloubavé zaměření a ochota k chování, které je indukované zvnějšku nebo bazírující na pravidlech, není konsistentně vázá-no na určité osoby nebo objekty, nýbrž závisí spíše na situacích a náladách (srov. „oportunistické zpracování podnětů“).

12.2.6 Altruistický styl, případně porucha osobnosti vyznačující se sebeobětováním

V teorii PSI se tento styl interpretuje jako (kom-penzovaná) varianta loajálního-závislého stylu, u ně-hož se redukováný přístup k sebe-reprezentacím spo-juje se „zanedbáváním sebe“, které možná vyplývá z impulzivního temperamentu nebo ze sekundárního zvládnání, které je provázeno stažením negativní a zvý-šením pozitivní emotivity (srov. narcistický typ). Informace o funkčním profilu a o vývoji se nacházejí v rubrice „poruchy osobnosti vyznačující se závislostí“.

15. Příloha II.
Skórovací klíč PSSI

1) sebejistý – disociální	14, 28, 42, 56, 70, 84, 98, 112, 126, 140
2) nedůvěřivý – paranoidní	1, 15 P, 29, 43 P, 57, 71 P, 85, 99 P, 113, 127
3) rezervovaný – schizoidní	2, 16, 30, 44 P, 58, 72 P, 86 P, 100, 114, 128
4) sebekritický – sebenejistý	7, 21, 35, 49 P, 63, 77, 91 P, 105 P, 119, 133
5) pečlivý – nutkavý	9, 23, 37, 51, 65, 79, 93, 107, 121, 135
6) intuitivní – schizotypní	3, 17, 31, 45, 59, 73, 87, 101, 115, 129
7) optimistický – rapsodický	13, 27, 41, 55, 69, 83, 97, 111, 125, 139
8) ctižádostivý – narcistický	6, 20, 34, 48, 62, 76, 90, 104 P, 118, 132
9) kritický – negativistický	10, 24, 38, 52, 66, 80, 94, 108, 122, 136
10) loajální – závislý	8, 22, 36, 50, 64, 78, 92, 106, 120, 134
11) impulzivní – borderline	4, 18, 32, 46, 60, 74, 88, 102, 116, 130
12) příjemný – histriónský	5, 19, 33, 47, 61, 75, 89, 103, 117, 131
13) klidný – depresivní	11, 25, 39 P, 53, 67 P, 81, 95, 109 P, 123, 137 P
14) ochotný – obětující se	12, 26, 40, 54, 68, 82, 96, 110, 124, 138

Poznámka:
Hrubý skór každé škály je součtem bodů v jednotlivých položkách.
Souhlasí?
0 = určitě NE
1 = spíše NE
2 = spíše ANO
3 = určitě ANO

U všech položek označených písmenem P se bodová hodnota při sčítání přepóluje.
(Nová položková hodnota = 3 minus původní hodnota).